سُڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

ليکڪ
جيمس مئڪمرڊو

سنڌيڪار
عطا محمد ڀنڀرو

سنڌيڪا :سنڌ جي علمي ۽ شعوري ترقيءَ ۾ ڀاڱي ڀائيوار

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

حق ۽ واسطا سنڌيڪا وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: سُڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو
ليکڪ: جيمس مئڪمرڊو
سنڌيڪار: عطا محمد ڀنڀرو
ڇپيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشنز، ڪراچي
ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي
قيمت: =/200 رپيا

"Sukhari Sindh Dukhara Manhoo"
By: James Mackmirdo
Translated in Sindhi By: Atta Mohammad Bhanbhro
Published by: Sindhica Academy,
B-24, National Auto Plaza, Marston Road,
Karachi-74400 Phone:021-32737290
www.sindhica.org
Email:sindhica_academy@yahoo.com

اسٽاڪسٽ

لکپڙهہ ۽ وي پيءَ ذريعي گهرائڻ لاءِ
سنڌيڪا اڪيڊمي
B_24، نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ ڪراچي74400

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

فهرست

پبلشر نوٽ 4
مهاڳ 5
سنڌ جي تاريخ 10
پيداوار 16
جانور 18
شهر 21
واپار 27
سامونڊي بندر 29
برآمد ۽ درآمد 30
محصول ۽ ڍل 31
آدمشماري 33
سنڌ جا ماڻهو 34
ريتون رسمون 38
ويس 38
هندو 40
ٻولي 41
حڪومت تي هڪ نظر 42
فوج 49
افغان حڪومت 53
انگريز سرڪار جي حڪمت عملي 53
سوگدي پڪر 68
ميوسي ڪئنس، اوڪسي ڪئنس، سيوي سوي ۽ سيهوڻ 70
حاشيا 83

پبلشر نوٽ

جيمس مئڪمرڊو جو هي ڪتاب سنڌ جي تاريخ ۾ اهڙيون جهاتيون آهن، جن ۾ هن حڪمرانن جي سياسي سازشن ۽ گهرو جنگين جي بجاءِ سنڌ جي تمدني حالتن، معاشرت ۽ صدين کان ڏکن ڏولاون ۾ گهاريندڙ سنڌي ماڻهن جو احوال قلمبند ڪيو آهي.

سنڌ جي باقائدي تاريخ ايامن کان طلب ۽ تقاَضا ۾ رهي آهي، اها جڏهن بہ مرتب ٿي تہ هر قسم جا ڪتاب ان مقصد جي لاءِ ماخذن جو ڪم ڏيندا.

ڪتاب جي اهميت بابت منڍ ۾ ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو تفصيلي ماڳ لکيل آهي. محترم عطا محمد ڀنڀري ويجهڙائي واري عرصي ۾ انگريزي جي اڻ ڳڻتين ڪتابن کي سنڌي ٻولي جو قالب ڏئي هيڪر وري مرزا قليچ بيگ مرحوم جي ياد تازي ڪري ورتي آهي. سنڌي ٻولي جي ترقي لاءِ سندس خدمتون هميشہ لاءِ يادگار رهنديون.

نوراحمد ميمڻ
چيئرمن
سنڌيڪا اڪيڊمي

مهاڳ

انگريز جڏهن هندستان ۾ آيا هئا تہ ان وقت ارادو هو تہ واپاري سگهہ طور هوهتي پنهنجا پير ڄمائن. ان ارادي سان هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ڄاچي ڏٺي هئائون. جڏهن مغل طاقت پنهنجي سگهہ وڃائي تہ هندستان ۾ وڳوڙي وايومنڊل پئدا ٿي پيو. ايسٽ انڊيا ڪمپني ان منجهيل صورت حال جو فائدو وٺي، پنهنجي تجارتي مفادن کي وڌيڪ مظبوط ڪرڻ لاءِ هندستان جي سياست تي قبضو ڪري ورتو. اهڙي ريت ارڙهين صدي ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني، هندستان جي مختلف ملڪن خلاف وڏي طاقت ٿي اڀري. هندستان ۾ پنهنجي ۾ پنهنجي سياسي سگهہ کي پختي ڪرڻ ڪانپوءِ، خاص طور تي سندن سنڌ ڏانهن رويو هڪدم ڦري ويو. پهريائين ايسٽ انڊيا ڪمپني جا سنڌ سان ناتا ۽ لاڳاپا واپاري هئا جيڪي متجي سياسي ٿي ويا. اهڙن سياسي/ واپاري لاڳاپن جي شروعاتي نمائندگي ناٿن ڪرو Nathan Crow ڪئي، جيڪو 1799ع کان 1800ع تائين سنڌ جي دربار ۾ انگريزن جي عيوضي هو. جڏهن انگريزن جي سياسي سگهہ اڃا بہ مضبوط ٿي ۽ اهو نہ محسوس ڪيو ويو تہ ايران، روس ۽ افغانستان، هندستان تي حملو ڪرڻ وارا آهن، تہ سنڌ ۾ سندن مفاد ويتر وڌي ويا ۽ پهرين واپاري لاڳاپن کي نظر انداز ڪري سياسي لاڳاپين کي فوقيت ڏني ويئي.

هي اهو دور هو جو برطانيہ جي لنڊن وارن حڪمرانن ۽ هندستان جي اعليٰ اختياري وارن کي سنڌ باب معلومات جي اڃي هورا ڪورا لڳي هئي ۽ اهو ڄاڻڻ پئي چاهيون تہ هن ملڪ جي تاريخ ڇا آهي، پيداواري ذرئعا، زرعي اپت، ڊل ۽ فوج، ڪيتري آهي، سياسي حالتون ڪهڙيون آهن ۽ حڪومت ڪرڻ جو نمونو ڪهڙو آهي. ناٿن ڪرو پهريون انگريز آفيسر هو جنهن بابت سياست سان لاڳاپيل ڳالهيون قلمبند ڪري انگريزن جي بمبئي حڪومت کي پيش ڪيون. اهڙين حقيقتن کي قلمبند ڪرڻ جي ٻئي ڪوشش

ڪئپٽن جيمس مڪمرڊو جو لکيل احوال سندن ذاتي مشاهدي ۽ مطالعي سان واسطو رکي ٿو، پر سندن احوالن ۾ ڪجھ اختلاف بہ نظر اچي ٿو. ڪرو جيڪو حال احوال سيڙي ڪنو ڪيو آهي، سو سياست سان وڌيڪ لاڳاپيل آهي. ان جي ڀيٽ ۾ مڪمرڊو جو قلمبند ڪيل احوال عالماڻو آهي. پر هن جيڪا بہ جاچ پڙتال ڪئي آهي، تنهن ۾ سياسي پهلو بہ مضمر آهي، جيڪا ان زماني ۾ هندستان اندر انگريز آفيسرن جي نمايان خوبي هوندي هئي.

ڪئپٽن جيمس مڪمرڊو ڊمفري شائر Dum Fire Shire جي ميجر مڪمرڊو جو ننڍو پٽ هو. جڏهن هو ننڍو هو تہ سوچيندو هو تہ هو بہ جيڪر پنهنجي پيءُ جيان فوجي ٿئي ۽ ويچاريندو هو هو وڏو ٿي خشڪي يا بحري فوج ۾ نوڪري ڪندو. اهو انگريز سامراج جي اوج جو دور هو. ان زماني ۾ هر انگريز نوجوان جي خواهش هوندي هئي، تہ هو فوج ۾ڀرتي ٿي غلام ملڪن ۾ وڃي پنهنجو نالو ڪڍي ۽ وڏ کان وڏ ناڻو ڪمائي. مڪمرڊو بہ اهڙي مقصد سان فوج ۾ڀرتي ٿي هندستان آيو ۽ جنرل اليگزينڊر واڪر جي هيٺيان ڪم ڪرڻ لڳو، جيڪو ان زماني ۾ بڙودا ۾ ريزيڊنٽ هو. هو پنهنجي نوڪري واري زماني ۾ هندستان جي ٻولين جهڙوڪ فارسي ۽ اڙدو جو گهڻو اڀياس ڪيو. ٿوري عرصي ڪانپوءِ هيءُ سر جان ايبرڪرومبي، Sir Jhon Abercom bie هيٺيان ڪم ڪرڻ لڳو ۽ هن سان گڏجي ماريشيس Maurtious expendition ۾ شريڪ ٿيو. هن سنہ 1812ع ۾ وري هندستان موٽي آيو ۽ ڪيس ڪڇ جو پوليٽيڪل ايجنٽ مقرر ڪيو ويو. ان حيثيت ۾ هن ڪڇ، سنڌ ۽ مڪران جي سامونڊي ڪناري کي گهمي ۽ جاچي ڏٺو. جڏهن هن سنڌ جو سامونڊي ڪنارو ڏٺو تہ ڪيس سنڌ جي تاريخ بابت معلومات هٿ ڪرڻ لاءِ اڻ تڻ لڳي. هن سنڌ جي تاريخ تي فارسي ٻولي ۾ ڪتاب گڏ ڪرڻ شروع ڪيا ۽ ان بابت ويساه جوڳي ڄاڻ حاصل ڪري ورتائين. هن کي 1814ع ۾ ڪڇ جي دنگ جهلواڙ Jhalwar ۾ پوليٽيڪل ايجنٽ مقرر ٿيو. 1816ع ۾ هو هڪ وفد ساڻ ڪري ڪڇ جي راءِ ڏانهن روانو ٿيو. انهن مقصد سان تہ جيئن کي انهن ڌاڙيلن جي سهائتا کان روڪي، جيڪو بمبئي جي انگريزي سرڪار جي اتر اوله واري دنگ سان ڪئونس مچايون بيٺا هئا. ان کان پوءِ کيس ڪڇ جو ريزينڊٽ آفيسر بہ مقرر ڪيو ويو. مڪمرڊو کي هڪ اهم سياسي حيثيت حاصل هئي ۽ وقت بہ گهڻو هئس، تنهن ڪري سنڌ جي جاگرافي ۽ تاريخ جي مطالعي ۾ وڌيڪ دلچسپي وٺڻ لڳو. سنڌ جو احوال ۽ سنڌو بابت سندس

يادگيريون ان ڪوجنا جو نتيجو آهن. ڪئپٽن مڪمرڊو گهڻو وقت زنده ڪانه رهيو. هن 26 اپريل 1820ع ۾ مهامري ۾ وفات ڪئي ۽ ان وقت سندس ڄمار 35 ورهيه هئي.

مڪمرڊو جو سنڌ بابت قلمهند ڪيل احوال سنڌ جي جاگرافي ۽ تاريخ ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. جڏهن هو سنڌ جي تاريزخ بيان ڪري ٿو ته حڪمرانن کي ته ڇهي به ڪونه ٿو. نه يوري سنس درٻارن، سياسي سازشن ۽ گهرو جنگين ڏانهن ڌيان ڏئي ٿو. پر ملڪي آبهوا، پئداٿش، جانورن ۽ ماڻهن ڏانهن وڌيڪ ڌيان ڏئي ٿو. مڪمرڊو ان تاريخ کي آڏو آندو جنهن کي شاهي مورخ پاسو ڪندا هئا. سندس مشاهدو تيز هو ۽ کوجنا ۾ ڏاهپ کان ڪم ورتو اٿائين. هو رڳو واقعن جو بيان ڪونه ٿو ڪري پر انهن کي چڱي ريت ڇنڊ ڇاڻ ڪري ٿو ۽ جاچي پرکي ڏسي ٿو. پر ان هوندي به سندس سامراجي سوچ ۽ گوري نسل سان تعلق هجڻ الڪاري به سگهجي ٿو. پر مجموعي طور تي سندس سنڌ بابت ڏنل احوال گهڻو ڪارائتو آهي ۽ هن احوال جي مدد سان سنڌ جي تاريخ کي چڱي ريت سمجهي سگهجي ٿو.

مڪمرڊو، سنڌي سماج جي ريتن رسمن جو ڏاڍي ڌيان ۽ گيان سان مطالعو ڪيو آهي. ان جو مثال اهو آهي ته جڏهن هن اٺن جو ذڪر ڪيو آهي تڏهن هو ٻڌئي ٿو ته سنڌ جا ماڻهو اٺن تي سواري ڪرڻ عيب ڪرڻ ڪونه سمجهندا آهن. پر پلاڻڻ مهل هن ڳاله ڏانهن ڌيان ضرور ڏيندا آهن ته پاکڙو سهڻو گاشو ناهو ڪو ۽ تنگ موهيندڙ هجي. مهار ۾ ٽؤنر لڳل هجن. ناڪيلي ۾ نفاست ۽ نزاڪت هجي، ڳچي ۾ ڳانيون ۽ مئنڊ هجن جن ۾ ڪوڏن ڪوڏين ۽ ٽئورن جي لڙه لڳل هجي ۽ آڏو ڳوربند ۾ جهاٻا جهائين جهالر لايو بيٺا هجن. رڪيب نوان ۽ دوالن تي سيم جي سنجهت ٿيل هجي. حڪمران طبقي بابت احوال اوريندي بيان ڪري ٿو ته اسان جي سياسي سگه فوجي طاقت ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ تي رکيل آهي. انهن ڳالهين مان اسان کي چڱي ريت پوي ٿو ته، ان وقت سنڌي سماج جڻ قديم دور سان واڳيل هڪ پوکي راهي واري نيگات هئي. وڻج ۽ واپار جيڪو سترهين صدي تائين جاگيردار طبقو پراٽين ڳالهين کي چچڙ جيان چنبڙيو پيو هو ۽ سنڌي سماج کي نواڻ ڏانهن نيڻ لاءِ ڪنهن کي به اون ڪونه هئي. توڙي جو يورپي قومي نئين دور جي نواڻ جي سنهيا ڪٽي وٽن اچي سهڙيو هيون، ان هوندي به سياسي واڳ ڌڻين پنهنجي قوم جي ماڻهن

جي پنيرائي ڪري نئين صنعتي کيتر ۾ پير پائڻ ساڃه نه ڏني نه ۽ وري واپار ۽ تجارت جي همت افزائي ڪئي.

مڪمرڊو سنڌين جي سستي ۽ ڪاهلي ڏانهن به اشارو ڪري ٿو ۽ چوي ٿو ته اهڙي سستي ۽ ڪاهلي جا الائي ڪهڙا سبب آهن؟ ڪو به ماڻهو پنهنجي سڀاءُ ۾ سست ۽ ڪاهل نه هوندو آهي پر ماحول، سماجي ۽ سياسي حالتن سبب ماڻهن مٿان ڪا ڳهر ڇائنجي ويندي آهي. جيڪڏهن سنڌ جا ماڻهو سست ۽ ڪاهل آهن ت اهو ملڪ جي سياسي ۽ سماجي وايومنڊل جو ڏوه آهي. صدين کان وٺي هتان جي مدي خارج جاگيرداري نظام پورهيت ۽ هاري جو رت ۽ ست چوسي پنگلو ڪري ڇڏيو آهي. ائين ڪٽي چئجي ته وڏيرا شاهي جي مُنيءَ مَرَ عام ماڻهو جا گوڏا ڇني ڪيس ٻرهن تائين پهچڻ کان پري ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن هڪ پيرو ان ماڻهو کي پنهنجي پگهر ۽ پورهئي جي پتي نه ملي ته هن لوچ ۽ سوچ ڇڏي ڏني ۽ ويڳاڻو ٿي پورهئي کان ورچجي ۽ وانجهجي ويو. هو سوچڻ لڳو ته جيڪو پورهيو آتما کي اتمتا نه ٿو ڏئي ۽ پيٽ جو پورئو به نه ٿو ڪري سگهي ته پوءِ اهڙي لوچ مان ڪهڙو لوپ؟ سنڌي ماڻهن جي غربت افلاس، جهل، سستي ۽ ڪاهلي جاگيرداري نظام ۽ حڪمران طبقي جي ڏاڍ ڏهڪاءِ ۽ ڪلور جو نتيجو آهي. سندس خيال آهي ته اهڙي ريت سنڌي به هندستان جي ٻين علائقن جي ماڻهن جيان نئين سوچ ۽ سرگرمي جي نت نڪور لاڙن کان پري رهجي ويو ۽ ان ويڳاڻپ ڪري سماج جي ترقي ۽ تعمير واسطي ڪو اهم ۽ تمايان ڪردار ادا ڪونه ڪري سهگيو. ڪنهن نئين سياسي سماجي ڦير گهيرسندن زندگي ۾ ڪا تبديلي ڪانه آندي. تهن ڪري هتان جي عام ماڻهو تاريخ نقطئه نگاه سان ڪو به نمايان ڪم سرانجام ناهي ڏنو. هو ماٺ ڪيو ويٺا ڏسندا هئا ته ڪيئن راڄ ڀاڳ هڪ گهراڻي کان منهن مٽي ٻئي گهراڻي جي در تي دستڪ ڏئي ٿو. پر ڪنهن به حڪمران گهراڻي سان ڏنڊا ٻاٺا ڪٽي ٻانهن ٻيلي ڪونه ٿي بيٺا. مڪمرڊو جو هي بيان ڪيڏو نه صحيح نه آهي ته ”اهم حقيقت اها آهي ته ايشيا جي ماڻهن حڪمرانن جي تبديلين ۾ ڪو به ڪردار ادا ناهي ڪيو. ڪنهن نندي وڏي جذبي امنگ ۽ اتساه کين ڪجه ڪرڻ لاءِ ڪونه اڀريو آهي. انهن اهم واقعن کان به ڄڻ هو اڻ ڌريا رهيا جيڪي سندن ملڪ لاءِ ضروري ۽ خوشحالي لاءِ لازم ملزوم هئا.“ هن بيان تي ويچارجي ٿو ته هتان جي ماڻهن جي ويڳاڻپ جو صحيح اندازو ٿي وڃي ٿو.

هتان جي هندن، مسلمانن جي لاڳاپن تي بہ مڪمرڊو پنهنجي خيال جو اظهار ڪيو آهي جيڪو دلچسپي کان خالي ڪونہ آهي. هن ڏاڍا جتن ڪيا آهن تہ ساڙسڙين ۽ ڪينا پرور حڪمرانن جي دور ۾ هندن خلاف تعصب جو لينگهو بہ لپي پوي، پر اهڙي ثابتي ڳولي لهڻ ۾ سوپارو ڪونہ ٿيو آهي ۽ ان ڪري ڏاڍو ڏکيو بہ ٿيو آهي. سندس بيان هن ريت آهي، ”سنڌ جي هندن ۾ ذات پات وارو ويڇو نظر ئي ڪونہ ايندو، جيڪو ٻئي هنڌ بدرجہ اتم ڏسڻ ۾ اچي ٿو.“ هو پاڻ بہ اها حقيقت قبول ڪري ٿو تہ سنڌ ۾ هندن خلاف ڪا بہ نفرت ڪونہ آهي. کين گهڻي مذهبي آزادي هئي. سنڌ جي حڪمرانن جي هندن تي گهڻو ويساه هوندو هوءِ هندو اهم سرڪاري عهدن تي مقرر ڪيا ويندا هئا. مسلمانن ۾ شيعي سني فرقي ۾ ڪو بہ ڪو متڀيد ڪونہ هوندو هوءِ سيئي ميٺ محبت سان گذاريندا هئا.

مڪمرڊو سنڌ جي فوجي طريقئہ ڪار تي بہ پنهنجي خيالن جي روشني وجهي ٿو پر ان ۾ بہ سندس انگريز شاهي واري سوجهي لڪي سگهجي ٿي. ان متعلق سندس بيان هن ريت آهي تہ. ”دنيا اندر جنگجو قومن جي جاگيردارنہ فوجي نظا م گهڻو ڪري ٻتاڪي هوندو آهي.“ جيڪڏهن مٿن هڪ باظبطہ منظم فوج حملو ڪندي تہ پڇن لاءِ گس پيا گهاڙيندا. هن بيان ۾ هڪ سچي ۽ ڪري چاڻ ملي ٿي تہ هندستان جي انگريز سرڪار سنڌ کي والارڻ جي تکي تاڙ ۾ ويٺي هئي.

اسان سمجهون ٿا تہ هن سنڌ بابت جيڪا ڄاڻ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، سا پنهنجي پارئون ڪئي آهي پر هن انگريزن جي حڪمرانن طبقي کي اهم معلومات بہ فراهم ڪئي آهي، جيڪي سنڌ کي فتح ڪرڻ جا گهاٽ گهڙي رهيا هئا. سندس ڏنل معلومات وسيلي سنڌ جي حالتن کي جاچڻ ۽ پرکڻ لاءِ ڄڻ کين وڏي سهائتا ملي. خير! ڪن اوڻاين جي هوندي بہ، سندس بيان ڪيل حقيقتون سنڌ جي تاريخ جي شاگرد ۽ استاد لاءِ ڏاڍيون ڪارائتيون آهن

ڪئپٽن مڪمرڊو جي سنڌ بابت هيءَ معلومات برطانيہ ۽ آئرلينڊ جي رايل ايشياٽڪ سوسائٽي 1834ع جي جلد I ڀاڱي II ۾ ڇپي هئي. اهڙي ريت سنڌ بابت معلومات جو ٻيو حصو جنهن کي هن ”سنڌو جون ساروڻيون“ جو عنوان ڏنو آهي، سو بہ ساڳي جرنل جي جلد I جي ڀاڱي I ۾ ڇپيو هو.

مبارڪ علي

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سنڌ جي تاريخ

تحفہ الڪرام جي مولف ڪجو بيان آهي تہ ”سنڌ تي اهو نالو حام بن نوح عليہ السلام جي پٽ ”هند“ جي ڀاءُ ”سنڌ“ جي نالي پٺيان پيل آهي.هي سڄي زمين جي ايڪهٺ ملڪن امان ٽيتاليهين(43) ملڪ جو نالو آهي. پهرين اقليم (ولايت) سندس اتر کان ۽ ٻي ولايت سندس وچيان لنگهي ٿي. هي ملڪ پهرين، ٻي، ٽين، چوٿين ۽ پنجين ولايت ۾ مشترڪ آهي. پر هن جو گهڻو ڀاڱو ٻي ولايت جي خط هيٺ آهي، تنهن ڪري مڪي شريف ۽ مديني منوره سان، هن زمين جو حقيقي قرب ثابت آهي.“

اهو ٻڌائڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهہ آهي تہ مولف جنهن جو مٿي ذڪر ڪيو آهي، تنهن حضرت نوح عليہ السلام جي پوٽن جا نالا ڪٿان آندا آهن. عام طور تي جڏهن اهڙي قسم جي شجرو بيان ڪيو ويندو آهي تہ اهڙا نالا ضرور ڪيان ويندا آهن. پر اهي سڀ نالا خيالي آهن. هندن جون لکتون شايد ”سنڌ“ جي نالي بابت ڪجه مناسن نموني سان سمجهاڻي ڏيئي سگهن ٿيون. اها منهنجي ڪم نصيبي چئجي، جو اهڙيون لکتون منهنجي نظرن مان ڪونہ گذريون آهن. انهن ذريعن مان جيڪي ٿوري گهڻي ڄاڻ ملي آهي تہ پراڻي زماني کي هن کي ”سنڌوديش“ ”Sindhu desh“ يعني ”سمونڊ وارو ملڪ“ ڪري سڏيندا هئا. بنا ڪنهن شڪ ۽ شهبي جي سندن اشارو ”سنڌو درياهہ“ ڏانهن هو. سنڌ جو اهو نالو هندن جي مقدس ڪتابن ۾ بہ موجود آهي. مذڪوره ذريعا اهو بہ ٻڌائين ٿا تہ ڪنهن زماني ۾ سنڌ تي جئدرٿ نالي هڪ راجا راڄ ڪندو هو، جنهن کي پانڊون واري گهرو ويڙهہ ۾ قتل ڪيو ويو هو، ان ڪري سنڌ کي ڪڏهن ”جئدرٿ ديس“ بہ سڏيو ويو آهي.

منهنجي خيال موجب سنڌ جو اهو نالو ان جي درياهہ تي پيو آهي. هن نظريي جو قائل آءٌ ان ڪري آهيان جو هيءُ نالو اسان کي قديم دور ۾ بہ ملي ٿو. ”سنڊومانا“(Sindomana) نالي هڪ شهر جو ذڪر يونان وارن بہ ڪيو آهي،

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

جيڪو هتان جي ڪنهن صوبي جي راڄڌاني جو نالو هو. وڏيڪ جاچ پڙتال مان ٻه هڪ پڪ پئي آهيته سنڌو جي ڪنار سان ٻه هڪ علائقو هوندو هو، جنهن کي سنڌ جي نالي سان سڏيو ويندو هو. جنهن جي حدن جو پتوهاڻي پئجي ڪونه ٿو سگهي. معلوم ٿئي ٿو ته اندريون ۽ ٻاهريون اهڙيون ڪي تبديليون آنديون آهن ۽ سنڌ انهن تبديلين کان پاڻ بچائي ڪونه سگهي آهي. مان پڪ سان سمجهان ٿو سنڌ جي علائقي ۾ جتن ۽ جاکوڙ ڪري ‘سنڌو مانا’ جي ماڳن جو ڏس پتو لهي سگهجي ٿو.

هن ملڪن جون حدون مختلف دور ۾ مختلف حڪمرانن جي عهد جي ڏار ڏار پئي رهيون آهن. تنهن ڪري هاڻ ان جي مقرر حدن جو بيان ڪرڻ ڪجه مڙيئي ڏکيي ڳاله پئي سگهجي. پر اڃ ٻه اهو امڪان ڪونه آهي، جو موجوده سنڌ صوبي جي دنگ جي صحيح معنيٰ ۾ حدبندي ڪري سگجهي. سنڌ جي حدن کي وڏيڪ سچائي سان هن ريت بيان ڪري سگهجي ٿو ته، ڌرتي جي جنهن حصي تي سنڌو جو پاڻي پهچي پيچ ڪري سگهي، ان کي ”سنڌ“ سڏجي. ان ناتي سان هيءُ اهو علائقو وڃي ٿو بيهي، جنهن جي ٽالپرن جي حڪمرا ني قائم هئي ۽ اهي ئي هن علائقي جا مجيل حڪمان هئا ۽ هن اصول کي قديم دور سان لاڳو ڪري سگهجي ٿو. ان حساب سان سنڌ، 23 ڊگريون ۽ 67 فوٽ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ 67 ڊگريون ۽ 70 فوٽ ڊگهائي ڦاڪ، اوپر، جي وچ تي موجود ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٽي چئجي ته اتر ۾ ڪابل جا علائقا ۽ دائود پوٽن جي ملڪ جو هڪ حصو درياه جي اوله ۾ ٻيو اوپر طرف ٿي ويو آهي. ڏکڻ پار ڪڇ جو ملڪ ۽ سمنڊ اٿس. سنڌ جي اوڀارئين پاسي وارياسو علائقو آهي، جيڪو کيس هندستان کان الڳ ڪري بيهاري ٿو. اوله پاسي کان وري جبلن جي قطار اٿس، جيڪا سندس هڪ قدرتي سرحد بڻجي پئي آهي.

اهو سارو جس يونان جي مورخن لهڻو جن سنڌ جون اهي حدون ٻڌايون آهن، جن جو ذڪر مان مٿي ڪري رهيو آهيان. سندس خيال موجب سنڌ ڌار ڌار حصن ۾ ورهايل هئي، جن تي ڪيترائي سگهارا راجا حڪومت ڪري رهيا هئا. انهن وٽ ڏوڪڙ پئسو ٻه جام هو ته لشڪر ٻه سوايو هو. جنهن زمين جي ٽڪري تي سندن راڄ هو. تنهن کي جيڪڏهن ويچاري ڏسبو ته ائين معلوم ٿيندو ته انهن راجائن جي اهميت کي وڌائي ٻڌايو ويو آهي. ان جو شايد مقصد اهو هو ته جيئن سڪندر جي سوڀن کي ٻه حقيقت کان گهڻو وڏيڪ

سنڌيڪا :سنڌ جي علمي ۽ شعوري ترقي ۾ ڀاڱي ڀائيوار

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

بيان ڪيو وڃي. ڪيترين صدين جي گذري وڃڻ کانپوءِ انهن علائقن ۾ سياسي طور وڏيون تبديليون آيون هونديون. ماڻهن جو وڏو انگ هيڏانهن جو هوڏانهن هليو ويو هوندو ۽ دنگ ۽ دڙيون ٻه اهي ساڳيون ڪونه رهيون هونديون. ان دور جي مورخن ٻڌايو ته سڪندر سمنڊ ۽ ملتان جي وچ تي ڪيترن ئي راجائن سندس آڻ مڃي هئي. هن حقيقت مان معلوم ٿئي ٿو ته ملتان کان سمنڊ تائين هڪ محديد علائقي ۾ گهڻن ئي راجائن جا راڄ هئا. ڌار ڌار نالن، مختلف عادتن ۽ ٻولين ڪري ائين سمجهيو ويو آهي ته سنڌ اندر ڪيترائي ملڪ هئا، جن تي ڌار ڌار راجائن جي حڪمراني هئي. پر اهو سونهين ڪونه ٿو، جو ملڪ جي هڪ ننڍڙي ٽڪري کي هڪ وسيع علائقي جي نالي سڏيون ۽ منجهس رهندڙ ماڻهن جي ٿوري انگ کي قوم ڪوٺيون، پر جيڪڏهن ماڻهو رهندا ئي ضلعي جهڙي ننڍڙي حڪومت ۾ هوندا، سندن ريتون رسمون ۽ ٻوليون هڪ ٻئي کان نياريون ۽ ڌار هونديون ته پوءِ ڳاله ئي الڳ آهي. پوءِ ٿي سگهي ٿو ملتان کان وٺي سمنڊ تائين اهڙا ننڍڙا ملڪ الائي ڪيترا هجن. پر اهڙي قسم جون حقيقتون نه اسان کي ڪنهن تاريخ ۾ ملن ٿيون نه وري اهڙيون ڪي روايتون ئي هٿ آيون آهن. اهو ٻه امڪان آهي ته معاشري جي ترقي ڪرڻ سبب ڪيتيريون ئي تبديليون آيون هونديون.

اسان کي ڏنڌلن ۽ اڻ چٽن اندازن کي ڇڏي، سنڌ جي انهن حصن تي ويچارڻو پوندو، جن لاءِ ماڻهن وٽ ٻه ڪي روايتون موجود آهن. قديم زماني کان وٺي هي ملڪ ٻن مکيه حصن ۾ ورهايل هوندو هو. جن مان هڪ اتر ٻيو ڏکڻ پاسي واقعي هو. سنڌ جو اتر وارو حصو بکر جي اوسي پاسي کان وٺي سيوهڻ کان هيٺ هالا ڪنڊي تائين هوندو هو. جنهن کي ‘سرو’ چيو ويندو هو. ڏاکڻيون حصو هالا ڪنڊي کان وٺي سمنڊ تائين پکڙيل هو. جنهن کي لاڙ سڏيو ويندو آهي. (1) هنن لفظن جي اصلي معني ڇا آهي، تنهن جو پتو مون کي پئجي ڪونه سهگيو آهي. پر اهي نهايت قديم ضرور آهن. ڇاڪاڻ ته رومي شهنشاهيت جي شروعاتي دور ۾ اتان جي جاگرافيدنن لاڙ (Laryia) ان خطي کي سڏيو آهي، جيڪو سنڌو جي ڇوڙ واري علائقي پرسان هو. ان نالي جي اصليت اسان کي لاهري بندر مان ٻه محسوس ٿئي ٿي، جنهن جي معني لاڙي بندر آهي. پر هڪڙي ڳاله ڌيان ۾ ضرور رکڻي پوندي ته مختلف دورن ۾ ڇوڙ وارو علائقو ٻه مختلف رهيو آهي. (2)

سنڌ جي ٻنهي ڀاڱن جوي جدا جدا راڄڌانيون هونديون هيون. سري ۾

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

اروڙ ۽ لاڙ ۾ برهمڻ آباد هئي. مسمانن جي شروعاتي دور ۾ هنن جهڙا مشهور شهر ٻيا ڪونہ هئا. راءِ گهراڻي جي شهنشانيت ۾ اوڙپهريون ۽ برهمڻ آباد ٻيو نمبر شهر هوندو هو.سري ۽ لاڙ ڀاڱن کي وري ننڍن علائقن ۾ ورهايو ويو. جن کي گهڻو ڪري هاڻي بہ سانهن ساڳين نالن سان سڏيو ويندو آهي. ٿي سهگي ٿو انهن جا ٻيا نالا بہ هجن، جيڪي ختم ٿي ويا هوندا يا بگڙي صورت ئي ٻي اختيار ڪري ويا هوندا ۽ سجاٽپ ڪان زور ٿي ويا هوندا. سندرا (Sundra)، سيوهڻ، ٽيهري Tehri، لوهڙي، لهڙي Lohri، گورا Gora يا ڪرنالا Cornalla اهڙن پراڻن علائقن جا نالا آهن. جيڪي عربن هٿان سنڌ فتح ٿيڻ وقت يا ان کان اڳي بہ موجود هئا. پر انهن علائقن جي گهٽائي جا نالا بدلجي ويا ٿا پائنجن. سنڌ جن ننڍڙن علائقن ۾ هاڻي ورهايل آهي، تن ۾ انگ الڳ الڳ چوئيتاليهہ ٿيندو.

سرڪاري ڪاغذن ۾ صوبي جي تاريخ ۾ بہ انهن ننڍڙن علائق جو انگ ساڳيو آهي. معلوم ا.ئين ٿئي ٿو تہ سنڌ جي هر ڀاڱي ۾ گهٽ وڌائي بہ ٿيندي رهندي آهي. ڪڏهن وري انهن ننڍن علائقن جوانگ وڌائي پنجاه ڪن پرڳڻا بہ جوڙيا ويا آهن.

سنڌ کي انتظامي طور ننڍن علائقن ۾ ورهائڻ جو طريقو هيٺ ڏجي ٿو.

چوڙ واري علائقي ۾ ، چچ گام Chahagam، جاتي، ڪڪرالا Kakralla، ساڪرو، ٺٽو، ڏاراجا، سندرا Sundra، پليگر Pallegar چڪرهالا، امام واهہ ۽ ٽنڊو محمد خان ٽالپر.

سرو، دريا جي اوپر طرف ڄام تماچي، (ميرپور) ٻٺورو، روپا، اوڍيجاهي Odhijahi، سماوتي، ٽنڊو مير الهيار خان،متالوءِ Mattaloi، شهدادپور، هالاڪنڊي، دم Dim ، ڪنڊيارو، راڻي پور، گمبٽ، لاڪاوت، هالاڻي، ڀلاڻي، لوهڙي، موراگچيرا، خيرپور (ميرپور) ماٿيلو.

دريا جي الهندي پاسي سري وارو علائقو: ڪوٽڙي، ڪونٽو Khonto، سن، سيوهڻ، ٽيهري Tehri، بوبڪ، سامتاڻي، خدا آباد، ڪلاهہ Kullah (ڪنداهہ) ڪچا Kacha، باغبان، ٽگر Tiggar، چانڊڪا، ڳوراها يا ڪرنالا Carnalla، دوآبو يا حيدرآباد. ڪراچي ۽ ٺٽي جي اوله پاسي وارو علائقو نئون آهي، جيڪو سمنڊ ڇڏي وڃڻ ڪان پوءِ سنڌ سان شامل ٿيو آهي. ملير ڪراچي واري علائقي ۾ گڏايو ويو آهي.

هر هڪ پرڳڻي ۾ وري ڪيترائي ئي ننڍا علائقا آهن، جيڪڏهن انهن

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

جو ويهي بيان ڪبو تہ پڙهندڙ منجهي پوندو. جوڻ ۽ بدين جا بہ وڏا علائقا آهن، جيڪي چچگام واري علائقي ۾ شامل ڪيا آهن. اهڙي ريت منڊرا Mandra وارو بہ نهايت قديم علائقو آهي. نصرپور بہ پنهنجي زماني جي هڪ وڏي سرڪار هوندي هئي. چيو ويندو آهي تہ نصرپور جو شهر ماتالوءِ Mattaloi جي ڪنڊرن مٿان اڏيو ويو آهي. زماني جا ڦير آهن. ڪڏهن تہ نصرپور، نصرپور هئي ڪڏهن وري اهو وقت بہ آيو جو پنهنجي پاڙيسري علائقي جي ماتحت ٻڻجي وئي جيڪو وڏيڪ آباد ۽ سکيو ستابو ٿي ويو. اهڙي ريت ٺٽي جي سرڪار ۾ ڪيترائي علائقا آهن. انهن مان وڏيڪ قديم درڪ Durk جو پرڳڻو آهي. ڪڏهن ڪنگري جو پرڳڻو بہ ٺٽي سان شامل هوندو هو. پر مٿيان ٻئي پرڳڻا ٺٽي کان الڳ ڪري ڇڏيا آهن. هنن . ڪانسواءِ ديرڪ Dirak نالي بہ هڪ قديم پرڳڻو هوندو هو. جنهن جو نالو بہ ماڻهن ڪان وسري ويو آهي.

تحفہ الڪرام جي مولف جو بيان آهيتہ سنڌ کي سٺيءَ آبهوا سان نوازيو ويو آهي. سندس چوڻ مطابق هن جون سانجهيون تہ اقعي خوبصورت ٿينديون آهن. سنڌ جو اتر وارو ڀاڱو گرم ۽ لاڙ وارو ڀاڱو ٿڌو ٿيندو آهي. مان سمجهان ٿوءِ حقيقت بہ اها آهي تہ هن صوبي جي آبهوايڏي سٺي ڪانہ آهي. خاص طور تي اهي علائقا، جن تائين سنڌوءِ جي ٻوڏ جو پاڻي پهچي سگهندو آهي، سي تپاوليءِ جي منهن ۾ هوندا آهن. هڪ ماڻهو جيڪو گهڻو عرصو لاڙ ۾ رهيو آهي، تنهن پنهنجي خيالن جو اظهار هنن لفظن ۾ ڪيو آهي تہ جڏهن ٻوڏ جو پاڻي لهي ويندو آهي ۽ چوڏس اوپڙ ايري پوندي آهي. ڪٿي ڪٿي پاڻي دٻا ۽ تلاءِ ٺاهي بيهندو آهي. ان رُت ۾ سج جي اس بہ ڪائيندي آهي. ڪمري ڪان ٻُچان پئي ٿيندي. ڪني پاڻي ٻئي گند غلاظت جي ڏپ پئي ساڙيندي. ٻيڙ تپ ۽ ٻيون بيماريون جهڙوڪ سنڌن جو سور وغيره بہ منهن ڪڍندو آهي. اتر سنڌ ۾ اهڙي خراب آبهوا ڪانہ ٿيندي آهي. باقي اونهاري جي موسم ۾ ڪن علائقن ۾ لوساٽيندڙ لُڪ لڳندي آهي، سڄي هندستان ۾ فقط اهو علائقو آهي، جتي اهڙي قسم جو ڪوسو واءُ لڳندو آهي، سنڌ جي لاڙ ۽ سري واري ڀاڱي ۾، آبهوا جي لحاظ کان وڏو فرق ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جيڪڏهن لاڙ واري حصي ۾ ڪو سرڪاري ملازم ڪم ڪندو آهي تہ ڪيس تمام گهڻي وڏي پگهار ڏني ويندي آهي ۽ جيڪڏهن اهوهتان جو رهاڪو نہ هوندو تہ هن رُت ۾ بيمار ٿي پوندو آهي.

ٺٽي کان اوله پاسي چوڙ واري علائقي جي چوماسي واري ڏکڻ_اوله کان

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

گهلندي آهي، تنهن ڪري هن تاڏي جو ڪوسائي پد بہ گجرات جي الهندي ساموندي ڪناري واري علائقي جهڙو هوندو آهي. شهر جي اوله پاسي آبهوا وڏيڪ خراب هوندي آهي. ڇپر ۽ ان علائقي ۾ جتي جوگيہ رهندا آهن، ڪن سالن جي مينهن جي ڦڙي بہ ڪانہ پئي آهي. مان اڳي بہ ذڪر ڪري آيو آهيان تہ مارچ، اپريل ۽ مئي جي مهيني ۾ سري ۾ گرمي تمام گهڻي ٿي ويندي آهي. سري واري علائقي ۾ ايڏي تہ ڪوسي اگهاڙ گهلندي آهي جو سفر ڪرڻ بہ مشڪل ٿيو پوي، ان رُت ۾ سبي ۽ سنڌ جي وچ تي بربٺ مان سفر ڪرڻ بلڪل ناممڪن ٿي ويندو آهي. سري ۾ گهٽو ڪري جون واري مهيني ۾ پلر جي پالوٺ ٿيندي آهي. ان موسم ۾ سنڌو ۾ چاڙُه بہ ٿيندو آهي، تنهن ڪري گرمي جو ڪجھ ٿي پوندو آهي. سياري جي رت ۾ جيڪا گهٽو ڪري ڊسمبر ۽ جنوري ۾ ايندي آهي، پارن پوڻ سان وڻن ۽ ٻوٽن جا پن ڇڻي ويندا آهن. لاڙ واري ڀاڱي ۾ اهڙي سخت ٿڌ ڪانہ پوندي آهي.

سنڌ جي زمين جا ڪيترائي قسم آهن. اها زمين جنهن تائين سنڌو جي ٻوڏ جو پاڻي پهچي سهگندو آهي، سا تمام پلي زمين هوندي آهي، ڪٿي وري اهو پاڻي چيڪي مٽي ۽ ڪاٺي وري سنهي واري ڇڏي ويندو آهي. اها زمين اهڙي پلي هوندي آهي، جو بنا پورهئي ڪرڻ جي ان جا انبار اپائيندي آهي. اُتل ڪانپوءِ جڏهن پاڻي سڪي ويندو آهي، پر زمين اڃا ڪجھ آلي هوندي آهي تہ مٿان ٻج ڇٽي ڇڏيندا آهن. لاباري تائين پوک ۾ ٻيو پورهيو ڪونہ ڪندا آهن. الهندي پاسي بلوچستان واري دنگ سان جابلو علائقو آهي، جتي لوھ جون ڪاٺيون گهٽيون لپي سهگنديون. مذڪوره ايراضي پيدائش جي لحاظ کان غريب آهي. پاڻي جو اڻاٺ آهي ۽ ڌرتي جو مٿاڇرو ٽڪري سان ڍڪيل ڏسبو آهي، تنهن ڪري هيءُ جُوءِ زراعت لاءِ تہ پر مال جي چاري لاءِ موزون آهي. انهي ڪري هتان جا ماڻهو بہ مالوند آهن. سيوهڻ کان اتر پاسي جبلن جي بلڪل ڪڇ ۾ زمين ڏاڍي پلي آهي ۽ منجهس فصل بہ پلا ٿيندا آهن. لاڙڪاڻي ۽ ان جي اتر تائين وچ تي ڪاٺي جبل ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندو.

سنڌ جي اوپارئين ڀاڱي واري زمين ۾ ٿر جي واري گڏيل هوندي آهي. پر درياءَ جي پرسان گهڻي ڀاڱي تائين هي واري سفيد مٽيءَ سان گڏجي پوکي راهي لاءِ ڏاڍي پلي ثابت ٿيندي آهي. لاڙ واري علائقي جي اپرندي پاسي درياھ جي پرسان خاص طور تي اها زمين آهي. ارهڙ جي رت ۾ هي مٽي مينهن وانگر پئي واءِ تي وسندي آهي ۽ ڏاڍي بڇان پئي ٿيندي آهي. ماڻهي هن کان بچڻ لاءِ

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

وس ڪندا آهن. هتان جا رهاڪو گهرن ۾ ٺاهيل منگھ بند ڪري ڇڏيندا آهن ، سنڌ جي هن علائقي ۾ خاص ڳالھہ اها آهي تہ جيڪڏهن ڪو مسافر ڏينهن تائين پيو سفر ڪندو، تہ رستي تي جبل تہ ٺهيو پر پهڻ بہ ڪونہ ڏسڻ ۾ ايندو.

هن صوبي جو اهو ڀاڱو جنهن تائين سنڌوءِ جي اٿل جو پاڻي پهچي سگهندو آهي، دنيا جي زرخيز علائقن ۾ شمار ٿيندو آهي، جيڪڏهن اٿل ورهيارو ۽ گهڻي ٿيندي آهي تہ هتان جا ماڻهو سکيا ستابا ۽ ريان ڪيان رهندا آهن. جن علائقن ۾ اٿل جو پاڻي پهچي ڪونہ سگهبو آهي تہ زمين جي پيداوار ايتري ڪانہ هوندي آهي جو پورهئي ڪرڻ وارو پاٺ ٽاٽي سگهي. سنڌ ۾ اهڙا ٿورا علائقا آهن جن ۾ اناج جا ٽي فصل ٿيندا آهن. نہ تہ عام طور تي بہ ٿيندا آهن ، جتي وري سنڌ جو پاڻي قدرتي طور تي يا ماڻهن جي روڪجڻ ڪري اڳتي وڃي نہ سگهندو آهي تہ اتي سال ۾ اناج جو فقط هڪ سال ٿيندو آهي، پر اهو بہ اُپت تمام گهٽ ٿيندو آهي.

پيداوار

لاڙ جي سڄي هيٺين علائقي ۾ سال جا ٽي مهينا پاڻي اڪ لڳو پيو هوندو آهي. اتي ساريون ايتريون تہ گهڻيون پوکيون ويندیون آهن، جو مون ڪڏهن ڪونہ ٻڌيون سڻيون. ڪڪرالي ۽ ڪڇي وارو علائقو تہ ساريون تمام گهڻيون اپائيندو آهي، پاڻي جو پهريون لڙهو ايندو آهي تہ ٻيجو پوکي ڇڏيندا آهن. رونبي ڪان پوءِ پاڻي بہ ويندو مٿي چڙهندو تہ ساريون بہ وينديون قد ڪنديون. ڪڏهن تہ وري حالت اهڙي ٿيندي آهي، جو ڪڪرالي پرڳڻي جي هڪ ديہ ايتريون ساريون پيدا ڪيون جو سرڪار کي ڍل ام ٿئين حصي طور مڪ هزار خرار ساريون مليون.(3)

هيٺين پرڳڻن ۾ خشڪ فصل تمام گهٽ ڪاهيا ويندا آهن، باقي، امام واھ بدين واري پاسي، ڪڻڪ، جو، جوئر، ٻاجهري، ڪمند ۽ تماڪ وغيره آبپاشي نظام وسيلي ڪاهيا وڃن ٿا.

ڇڇ گام(4) علائقي جو وڏو حصو، جيڪو سنڌو جي هڪ چاڙهہ گونيءَ جي اپرندي پار آهي، ان تائين سنڌو جي اٿل جو پاڻي پهچي نہ سگهندو آهي ۽ موسم مطابق ٻاجهري، مڱ، ڪڻڪ، جوئر ۽ ٻيا فصل واهيندا آهن. فصلن واسطي اهو پاڻي گوني يا پراڻ مان واھ ۽ ڪسيون کوٽي آڻيندا آهن.

سنڌ جي اترئين علائقن ۾ ڪڻڪ، جَوَ، جوئر ٻيا عام فصل بہ تمام گهڻا

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

ٿيندا آهن. اهڙا فصل واهن وسيلي پاڻي آڻي ڪاهيا ويندا آهن يا درياهه اٿل وقت جيڪي ڊنڊيون ڇاهي ويندو آهي ۽ اهي جلدي جلدي سڪڻ شروع ڪنديون آهن ته انهن جي هيٺين پاسي سان ٻج ڇٽي آبادي ڪندا آهن. ڪاڻي وري ووڻن جا فصل راڏا ويندا آهن پر اهي ذري گهٽ وٽن جيترا وڏا هوندا آهن ۽ منجهن ٿاريون به جام ٿينديون آهن. پر اهي دائمي وٽن جيان ڪونه هوندا آهن. ڪمند تمام گهڻو ڪاهيو ويندو آهي. جاڏي نظر ڪر تاڏي ڪمند جي پوک پئي ڏسبي آهي. ڳڙ، مٺائي ۽ ڪنڊ جام ٺهندي آهي. پر هن مناڻ جو وڏو حصو يا ته سنڌ ۾ ئي کپي ويندو آهي، يا ته پر وارن اترئين علائقن ڏانهن برآمد ڪيو ويندو آهي، جتي ڪمند موافق آبهوا موجود ڪانه آهي. پر ڪنڊ سٺي وڙ جي ڪانه ٿيندي آهي. هندستان ۾ جيڪي ڀاڄيون پٽيون ٿينديون آهن، سي سڀئي اسان کي سنڌ ۾ ڏسڻ ۾ اينديون ، پر انهن کي پاڻي هٿ سان پهچايو ويندو آهي. لاهوري گجرون (Sweet Potato) به ڪاهيون وڃن ٿيون. هنن جو فصل تمام گهڻو ڏسڻ ۾ پيو ايندو ۽ ڪن جاين تي ته ماڻهن جي لازمي خوراڪ بڻجي وئي آهي.

اتر سنڌ ۾ نير جي پوک ته خاص ڌيان ڏيئيڪاهي ويندي آهي. اها وٽ هڪ ته هتان جي ماڻهن جي ڪپڙن رڱڻ ۾ ڪم اچي ٿي ۽ ان ڪانسواءِ ٻاهر موڪلي چڱو ناڻو به ڪمايو ويندو آهي. نير جي پوک گهڻو ڪري ساهتي، ٽڳڙ، باغبان، چانڊڪا، لوهري ۽ سامتاڻي پرڳڻي ۾ جام ٿيندي آهي. هي پوک ماڻهن ۽ سرڪار ٻنهي لاءِ لاڀائتي آهي. زمين جو هڪ ٽڪر جنهن جي ماپ اٺ گز چورس هوندي آهي ۽ سنڌي ۾ هن کي "بيگو" سڏيو ويندو آهي، جنهن مان حڪومت کي اسي روپيا ڍل ملندي هئي. سنڌ ۾ هي فصل آبپاشي نظام وسيلي ڪاهيو ويندو آهي ۽ هن فصل ۾ ٻين کان وڌيڪ ڌيان ڏيڻ جي گهڻي ضرورت پوندي آهي.

ٺٽي جي پر اوسي پاسي ۽ ٻين علائقن ۾ شوري جي گهڻي پيداوار ٿيندي آهي. شروعاتي دور ۾ هي وٽ ڏيساور موڪلي ويندي هئي. هاڻي اوله هندستان جي منڊي ۾ هن جو وڏو اگهه آهي. پوئين دور ۾ سنڌ جي شوري جو انگ ڪري پيو ۽ تمام گهٽ ڪتب اچڻ لڳو. ان جو سبب اهو ته بنگال ۾ گهٽ وڙ وارو سستو شورو تيار ٿيڻ لڳو هو. شوري جي وڙ کي وڌيڪ سڌارڻ لاءِ پورهئي ۽ چاڻ جي گهڻي لوڙهوندي آهي. ڏيهي استعمال لاءِ به شورو تمام گهڻو ڪم ايندو آهي. سنڌ ۾ سنو ۽ معياري شورو ٺهندو آهي، جيڪو هندستان ۾

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

بارود ٺهڻ واري ڪم ۾ استعمال ڪيو ويندو آهي. سنڌ جي سامونڊي ڪناري سان لوڻ گهڻو پيدا ٿئي ٿو جيڪو ملڪ جي اندرئين علائقن ڏانهن سال جا ٻارنهن ئي مهينا پيو ويندو آهي.

جيستائين مون کي ڄاڻ آهي ته سنڌ ۾ عمارتي ڪاٺ گهٽ ٿيندو آهي، ان ڏس ۾ هي ملڪ ڄڻ ته ٻين جو محتاج آهي، ڇاڪاڻ ته ٻيلن جا اهڙا وڻ ئي ڪونه آهن، جن کي عمارتي ڪاٺ جي نالي سان سڏي سگهجي ٿو. چوڙ واري سڄي علائقي ۾ پاڻي ۾ ڇرون آهن، جن ۾ هلڪو سلڪو جهنگ نظر ايندو. اهو ڪاٺ وڍي چيري ٻارڻ جي ڪم ايندو ويندو آهي. هن صوبي ۾ عام وڻ لئي جو ٿيندو آهي.(5) سمنڊ جي پر واري علائقي ۾ هي وڏي وڻ ڪونه ٿيندو آهي. پر چيو ويندو آهي ته حيدرآباد ۽ سيوهڻ جي وچ تي موجود ٻيلن ۾ هي موجود آهي، جيڪو گهڻو وڏو ۽ ٿلهو ٿيندو آهي.

گهڻن قسمن جي ميوات هتي ڏسڻ ۾ ڪانه آئي آهي. باقي هتان جا انب، ڏاڙهون ۽ گدرا ته واهه جا آهن. انگور، صوف، ناسپاتيون ۽ ڪشمش ڪابل يا اترئين علائقن مان ايندا آهن. ڪشمش ته سڪائي آندي ويندي آهي. باقي ٻيا ميوا ڪپه سان ٻڌي آندا ويندا آهن ۽ ڇهن مهينن لاءِ تازا رهندا آهن. هتي جهرڻا به گهڻا آهن. ڪن جهرڻن جي پاڻي ۾ دوا جي خاصيت هوندي آهي. ٺٽي جي اوله پار ٽڪرين ۾ گرم جهرڻا موجود آهن. خيرپور واري علائقي ۾ مٺي سوڍا، ڪار ۽ پوٽاش تيار ڪئي ويندي آهي، جيڪا هندستان ڏانهن موڪلي ويندي آهي، اتي صابڻ ۽ لائي ٺاهڻ ۾ ڪتب ايندي آهي.

جانور

ڪارج ۽ انگ جي لحاظ کان سنڌ ۾ اٺ تمام گهڻو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سنڌ ۾ اٺ جتي ڪٿي پاليو ويندو آهي. رينيل Rennel جي چواڻي موجب ته سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ۾ پاڻي جون ڇرون گهڻيون هونديون آهن، اهڙي قسم جي آبهوا اٺ کي گهڻي پانءِ پوندي آهي. ان ڪري هي اٺ به گهڻا پاليا ويندا آهن. اهو به چيو ويندو آهي ته گهم واري آبهوا تي پليل اٺ جابلو يا واريا سي علائقي ۾ پليل اٺ جيان ڏک ڏاڪڙا سهي ڪونه سگهندو آهي. چوڙ واري علائقي ۾ هيءُ جانور چر جي پاڻي ۽ گپ ۾ ٻينو لئي ۽ لاٽو چرندو آهي. هن جوءِ ۾ ڪيئي اونا وڳ پيا ڏسبا آهن، جيڪي هن قسم جو چارو چاري ٿلها متارا ٿي توها ڪڍي ويندا آهن هجڙي ريت خشڪ علائقي وارو اٺ وڻ جا پن چري

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سئوڪو متاروٿي ويندو آهي(6)

سنڌ جهڙي ملڪ ۾ اٺ جو ڪارج گهڻ پاسائون آهي. خشڪي رستي ڏيهي واپاري مال اٺ وسيلي پيو ايندو ويندو آهي. ساموندي ڪناري کان وٺي قنڌار تائين تجارتي مال اٺن ذريعي نيو ويندو آهي. ايڏي ڊگهي سفر تي هر هڪ اٺ تي ٻارهن استون وزن سٽيو ويندو آهي. اٺن وارا قافلا سفر رات جو ڪندا آهن ۽ سورهن يا ويهه ميلن جي منزلن ڪري ڏينهن جو آرام ڪندا آهن. هي جانور جهنگ چري ڊوءُ ڪندو آهي. هنن حالتن ۾ ٻيو جانور بک ۾ مري ختم ٿي وڃي. اٺ اجا نڊو گورو هوندو آهي جو پاڪڙي ۾ پلاڻ تي هيرايو ويندو آهي ۽ پوءِ جيئن گهوڙو هني تي هري ويندو آهي، تيئن اٺ بہ پاڪڙي تي هري مري ويندو آهي ۽ ناقابل سفر تي يقين سفر تي بہ يقين ٿي ويندو آهي. اٺ جو وڪ وڪ پنڌ سوار لاءِ ٻرو هوندو آهي، پر لَس يا ڪاهہ وارو پنڌ سنجهو ٿئي. سنڌ ۾ وڏ گهراڻا ماڻهو اٺ جي سواري مان وڏ ڪونہ ڪين ۽ نہ وري ان ڪي گهٽ ڄاڻن. سفر ڪي سنجهي ڪرڻ لاءِ جتن ۽ جهد ڪيا ويندا آهن. پاڪڙي ڪي سنجهو ۽ پٽ جهڙو ڪئنرو رکيو ويندو آهي. ان ڪانپوءِ اٺ جو هلڻ مس وڃي سهڻ جوڳو ٿيندو آهي. ٻين ملڪن جا اٺ سنڌ جي اٺ جهڙا سنجا پلا ۽ شاندار ڪونہ آهن. اٺ جي پاڪڙي ۾ وهن جا بہ خانا ٿيندا آهن ۽ ان ڪپڙي مان ٺهيل هوندو آهي، جنهن جو ٻر ويڪرو هوندو آهي. مٿس پرت جو نازڪ ۽ نفيس ڪم ڪيو ويندو آهي . اڳئين خاني ۾ جت وهندو آهي. اٺ ڪي هلائڻ لاءِ مهار سندس هٿ ۾ هوندي آهي. ان مهار جا ٻئي ڇيڙا ، اٺ جي نڪ جي ٻنهي پاسي لڳل لاٽين ۾ ٻڌل هوندا آهن. جيڪي ڪاٺ جون هونديون آهن. انهن جي ڊيگهہ بہ انچ ٿيندي آهي. مٿان چوٽي وٽ بونبڙي هوندي اٿن. پٺئين خاني ۾ هٿيار بند همراهہ ويٺل هوندو آهي، جيڪو پهريدار يا خدمتگار هوندو آهي. ايشيا ۾ لڳندڙ جنگين ۾ ڪتب ايندڙ ”چڪر“ اٺ تي ويهي سولائي سان ڪم آڻي سگهجي ٿو. سنڌ ۾ هن جنگي اوزار ڪي اٺ تي ويهي استعمال ڪرڻ جو گهڻو رواج آهي.

اٺ ٻئي ڪم ۾ بہ استعمال ڪيو ويندو آهي، جيڪو اجا اوهان ڪي ٻڌايو ئي ڪونہ اٿئون. اٺ ڪي نار ۾ جوٽي پوکي راهي پڻ ڪئي ويندي آهي. ڪاٺي وري هر ڪيڙيندي ۽ ڪاٺي وري گهاڻي ۾ گهمندي تيل پيڙيندي بہ ڏٺا ويا آهن. جن ماڻهن وٽ اوٺا وڳ هوندا آهن، سي ڏاچين جو کير بہ پيئندا آهن. چوندا آهن تہ ڏاچي جو کير نرويو ۽ ڏپ وارو ٿيندو آهي. اوٺو کير ڏهڻ شرط

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

ڪتب آندو وڃي تہ پلو. جي گهڻو رکبو تہ ٻين کيرن کان هجڻ ڦٽي ويندو آهي.

سنڌ جا گهوڙا ڏکن ڏاکڙن جا هيراڪ هوندا آهن ۽ مسافري ۾ پنهنجو پاڻ ۽ سوار واسطي ڏاڍا سنجها هوندا آهن. سوار هن ڪي جيڪي لاءِ، مُنَ سيڪاريندو آهي، تنهن تي پيو هلندو آهي. هتي گهوڙا بہ جهجهي انگ ۾ پيا ڏسبا آهن. تجربي مان ثابت ٿيو آهي تہ اتر سنڌ جي آبهوا گهوڙن جي موافق آهي. جيڪڏهن هن جانورن جي پالڻ تي چڱي ريت ڌيان ڏبو، تہ هي اجا بہ وڌي ويجهي سگهي ٿو.

سنڌ جا وڏا گهراڻا ماڻهو جنگي جوڌا ڏاڍا ويڙهاڪ هوندا آهن. جيڪڏهن ڪو ٺاهوڪڙو گهوڙو اک تي چڙهين تہ ٻها ڪي ڪونہ ڏسندا قلال(7) جو گهوڙو وڏيڪ پسند ڪندا آهن، ايران ۽ قنڌار جي گهوڙي ڪي بہ گهٽ ڪونہ سمجهندا آهن. انهن جي جوڙن مان جيڪي ٻهاڻ پيدا ٿيندا آهن، سي اهڙا تہ پلا ٿيندا آهن، جو نہ ڏي نہ ڏس. هن ملڪ ۾ خچر جو نسل بہ سٺو ٿيندو آهي. هندستان جي خچر کان هتان جو خچر وڏيڪ پلو ٿئي ٿو. سنڌ جا خچر پانجيرا، قد وارا، سگهارا ۽ ڏاڍا سهڻا ملوڪڙا ٿيندا آهن. سفر ۾ سامان بہ ڏاڍو سولو هوندو آهي، جيڪي پنهنجي مالڪن سان گڏ ڊگهن سفرن تي هوندا آهن.

جيڪا جُوءِ درياهہ کان دور هوندي آهي، اتي وري ڳائو مال جام هوندو آهي. خاص ڪري ملڪ جي اوڀارئين دنگ سان هڪ وسيع ڪشادو علا.ئقو جالاري جُوءِ آهي، جتي هر جنس جو ڳائو مال پيو چيڪ چرندو آهي. سنڌ جا مسلمان هن ڪي کهي ڪائيندا بہ آهن، ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات جا واپاري هي مال خريد ڪري اوڏانهن ڪاهي ويندا آهن. ڏاند قد جو پورو پنو، سگهو متارو ۽ ڪم جو پهلوان ٿئي ٿو. ماهيو مال بہ تمام گهڻو آهي. غريب ۽ شاهوڪار وٽ هيءَ مال ملندو پر ماڻهو جي شاهوڪاري جو اندازمينهن، اٺن ۽ ٻڪرين جي تعداد مان ڪري سگهبو آهي. هندستان جا جيڪي بہ گهرو جانور آهن سي، سنڌ ۾ تمام گهڻا لڀندا. سنڌ جي ڌرتي تي شڪار جا جانور ايترا تہ گهڻا آهن، جن جو تہ ڪاٿوئي ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. سنڌ ۾ پاڻي جا پکي ايترا تہ گهڻا آهن جو دنيا ۾ ٻئي هنڌ ڪاٿي بہ ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندا. ڊنڊون، ڊورا، تلاءِ، ڇرون، سڀ هنن پکين سان ڀريل ڏسڻ ۾ ايندا ۽ هتان جي پورهيت طبقي جي پيٽ پالڻ جو جڻ هڪ وسيلو آهن. شڪاري جانورن مان

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

بگهڙ ۽ گدڙ ته تمام گهڻا آهن، پر مير خان صاحب خان واري حصي ۾ چيتا به ڏٺا ويا آهن. سامونڊي ڪارين ۾ درياهه جا ڦاٽ واڳن سان پريا پيا آهن. سنڌي ماڻهو واڳون جو احترام ڪندا آهن. ڪلن واسطي بجو ۽ ٻين جانورن جو شڪار ڪيو ويندو آهي. مذڪوره جانورن جي ڪلن جو اترئين علائقن ۾ وڏو اگهه آهي. هتي سوئر جام آهي. سنڌ جو چوٿون حصو ڏينهن تلائن ۽ چرن جي والار هيٺ آهي. ۽ ان حساب سان هيءُ جانور به ايترو ئي گهڻو آهي. هتان جي شهزادن ۾ وڏ گهراڻن جو ڏنڊو ئي سوئر جو شڪار ڪرڻ آهي. مذهبي طور مسلمان آهن، پر هن ئي جانور جي شڪار واسطي گابن جيڏا وڏا ڪتا پاليندا آهن، جو ڏٺي پيو ڏيل ڏڪندو آهي. سنڌ ۾ سيبل (Sable) مڇي ٿيندي آهي جيڪا يورپي ڏاڍا پسند ڪندا آهن. سنڌي هن کي "پلو" سڏيندا آهن. ان جو ساءُ سواد سامن يا رانوس مڇي جهڙو ٿئي، پر ٻسانگن ڪنڊن سان پريل هوندو آهي، جيڪي پلي کائڻ ۾ تڪليف ڏيندا آهن.

شهر

سنڌ جي پاڻي راجڌاني ته اروڙ هئي، جيڪا درياهه جي پراڻي وهڪري سان ۽ بکر جي ويڪرائي ڦاٽ جي سامهون هئي. اهو شهر ٻي صدي هجري ۾ تباهه ٿي ويو. ان ڪانپوءِ سنڌن علائقو بکر جي ماتحت رهندو پيو اچي. خلاف واري ٽي سئو سالهه زماني ۾ نظر ائين اچي ٿو ته سنڌ جي راجڌاني ملتان هئي. ساڳئي وقت اسان کي هي ڳالهه به ڏسڻ ۾ اچي ٿي ته سنڌ جا ڪيترا علائقا عربن کان آزاد ٿي ويا هئا ۽ اهڙي حڪومت کي پنهنجي الڳ راجڌاني هئي. پر هاڻي انهن شهرن جو نانءُ نشان به ڪاٿي نظر ڪونه ٿو اچي. پر سنڌن نالا ۽ جاءِ وقوع ڏيڻ ضروري ٿيندو، انهن مقصد سان ته جيئن سنڌ جي تاريخ کان چڱي ريت واقف ٿي سگهجي.

اروڙ کان پوءِ برهمڻ آباد يا ٻهمانا (Bahmana) جو شهر مشهور هو. جيڪو پراڻ جي وهڪري جي ڪنار سان يا ان جي ويجهو اڏيل هو. بعد ۾ ان جي ماتحت علائقي کي شهداپور پرڳڻي جا نالي سان سڏيو ويو. ڪنهن زماني ۾ ٻهمانا کي ديبل ڪانگرا (Debal Kangra) (ڏيبر گهانگرو) به سڏيندا هئا.

نيرون ڪوٽ به سنڌ جو هڪ مشهور شهر هو. جنهن جي ڪنڊرن تي هاڻي حيدرآباد جو شهر آباد آهي. هي ماڳ پنهنجي مضبوط قلعي ڪري مشهور هو.

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

مسلمانن جڏهن سنڌ تي حملو ڪيو، ته هي ڀهريون شهر هو جنهن سنڌن آڻ مڃي هئي.

ڀنڀور جو شهر سنڌو جي ان چاڙهه جي ڪنار سان وسندڙ هو، جيڪو ٺٽي ۽ ڪراچي جي وچ تي ڪڏهن سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو هو. هن چاڙهه جي سڪي وڃڻ کانپوءِ ڀنڀور جا رهاڪو لڏي پلاڻي وڃي ساڪري ۽ ٺٽي پرڳڻي ۾ ويٺا. منهنجو اندازو آهي ته مذڪوره شاخ سترهين صديءَ جي وچ ڌاران سڪي وئي هئي.

ڪلاڻ ڪوٽ يا ڪلان ڪوٽ، جنهن کي بعد ۾ تغلق آباد به سڏيو ويو. سو ٺٽي جي اوله پاسي ۾ هڪ ٽڪري تي اڏيل هو پر منهنجس رهندو ڪير به ڪونه هو. ڇاڪاڻ ته سمجهيو ويندو هو ته هن قلعي جا ٽرڙ سونڊا پرڳڻي ۾ ڏسي سگهجن ٿا. جيڪو اڄان ان جي نالي ڀنيان سڏيو ويندو آهي. هن شهر جي ڀر ۾ هما ڪوٽ نالي مشهور قلعو هوندو هو. سمجهيو ويندو هو ته هن قلعي کي به هندن جي ديوتائن اڏيو هو. هن شهر جي ناس ٿيڻ کان پوءِ هتان جا رهواسي اچي ٺٽي ويٺا.

ديبل سنڌ جو مشهور سامونڊي بندر هو. هي اهو شهر آهي، جنهن کي ڀهريائين عربن ڳولي لڌو هو، جيڪو هندستان جي سامونڊي ڪناري سان آباد هو. شهر تي اهو نالو هندن جي مشهور مندر تان پيو هو. عربن هن شهر کي تباهه ڪري ڇڏيو.

هيءُ شهر ڪاٿي هو، ان بابت مختلف خيال آهن. مان هن شهر کي انهن بيان ڪيل ماڳن کان ڪنهن مختلف جاءِ تي سمجهان ٿو هن بندر جي ٿيڻ کان پوءِ هتان جا رهواسي لڏي وڃي لاهري بندر ۽ پوءِ ڏاروجا ۾ ويٺا.

منڊرو پٽ هڪ وڏو شهر هو، جيڪو سنڌو جي موجوده ڦاٽ گوني جي ڪنار سان ۽ لکپت جي سامهون پرٿورڙو مٿي آباد هو. هي شهر ائين صدي هجري ۾ ناس ٿي ويو.

"طور" سومرن جو مشهور شهر هو، جيڪو ساڳئي علائقي ۾ آباد هو. وڃي ڪوٽ سومرن جي حڪمراني جي راجڌاني هو ۽ پراڻ جي ڪناري آباد هو. جيڪو هاڻي بربٽ بيابان علائق لڳو پيو آهي. چيو ويندو آهي ته هن شهر کي علاوالدين ائين صدي هجري ۾ تباهه ڪيو. منڪاتارا يا منحاتار (ماڻڪ تارو) به هڪ مشهور شهر هو جيڪو روپاهه جي پرڳڻي ۾ ڇهين صدي هجري تائين آباد رهندو آيو. هي شهر ڪيترو پراڻو آهي . تنهن جو پتو پئجي ڪونه ٿو

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

سگهي. پر اڳڙي قبيلي لاءِ چيو ويندو آهي تہ اهي سڪندر جي اولاد مان آهن . تحفہ الڪرام جي مولف جو بيان آهي تہ هي شهر لوهاڻي درياهہ جي ڪناري سان آباد هو جيڪو هاڻ شهدادپور پرڳڻي ۾ آهي، هتي قديم شهرن جي قديم ذڪر ڪرڻ مان ڪوبہ فائدو ڪونہ آهي. تنهن ڪري مان هاڻي موجوده دور جي شهرن جو ذڪر ڪندس، جن جو ذڪر سنڌ جي تاريخ ۾ بہ ملي سگهندو.

ڏيهي تاريخ جي حوالن مطابق ،جن ماڳن تي اڄ ٺٽي جو شهر آباد آهي، اتي ڪنهن زماني ۾ سمنڊ ڇوليون هڻندو هو. جڏهن هتان سمنڊ ڇڏي ويو تہ اهو علائقو بربٹ بيابان ٿي ويو ۽ منجهس مٺي پاڻي جو نالو نشان بہ ڪونہ رهيو. جڏهن سنڌو پنهنجو وهڪرو مٽائي ٺٽي ڏانهن ڪيو تہ اهو علائقو سائو ڀائو بڻجي ويو. جڏهن سنہ 700 ڌاران علاوالدين سنڌ تي حملو ڪيو چيو وڃي ٿو تہ ان وقت سمن ساموئي شهر ۾ هڪ قلعي مندراسا (Mandrassa) جو بنياد رکيو هو. جيڪو ٺٽي ڪان پنج ميل پري ۽ مڪلي ٽڪري ڪان اتر پار هو. تائين صدي هجري جي پڇاڙي ۾ جام ندي(جام نظام الدين) هڪ جاءِ جي چونڊ ڪري پنهنجي حڪمراني جي نئين راڄڌاني جو بنياد رکيو. جتي اڳ ۾ ماڻهن جو ڳوٺ هو. نئين راڄڌاني کي هن ٺٽي جو نالو ڏنو. ڪي چون ٿا تہ هي لفظ ٿاب(Thab) مان نڪتل آهي، جنهن جي معني آهي ڳتيل آبادي. ڪن جو چوڻ آهي تہ شهر جو بنياد پوڻ ڪان اڳ ئي هن کي ٺٽو چيو ويندو هو. حقيقت ڇا آهي، تنهن جو پتو ڪونہ ٿو پوي. سنڌو جو ٻگهاڙ ڦاٽ ٺٽي جي اتران وهندو هو. ديبل، پنبور، ٻگهاڙ(Bagar) ۽ تيرا (Terra) جا رهواسي لڏي اچي ٺٽي ۾ آباد ٿيا هئا. اهي سڀ شهر، سنڌو جي ساڳري ڦاٽ تي آباد هئا. انهن ماڻهن پنهنجا اباڻا ڪک پنهنجي رضا خوشي سان ڇڏيا يا مجبور ٿي ڇڏيا، تنهن جو پتو ڪونهي. مير عبدالرزاق اصفهاني، جيڪو ”هثرب“(1) جي نالي سان مشهور آهي ، تنهن جو بيان آهي تہ هنن شهرن ۾ پهريائين يومن (Yuman) (9) جا ماڻهو آباد هئا. اهوئي سبب آهي جو ٺٽي ۾ مهان ڏاهات مشهور ماڻهو پيدا ٿيا.

ٺٽو لڳاتار ترقي ڪندو وڌندو ۽ ويجهندو رهيو. پر جڏهن مرزا جاني بيگ تي سنہ 1000هہ ۾ اڪبر مغل جي فوجن حملو ڪيو تہ هن ڪيس چوچڙي ڏياري ساڙي تباهہ ڪرس ڇڏيو ۽ ان ڪان پوءِ اهو وري ساڳئي اوج تي ڪونہ پهتو. توڙي جڳ سنڌ جي راڄڌاني هجڻ جو اعزاز بہ هن شهر کي حاصل هو. جيئن پوءِ تئين پوئتي پوندو ويو. جڏهن ڪلهوڙن جو وارو آيو تہ هن گهراڻي ٺٽي کي پنهنجي راڄ جي راڄڌاني ڪونہ بڻايو. ان ڪان پوءِ وري ٺٽي ڪاٻہ

ترقي ڪانہ ڪئي ۽ رهندو بہ پوئتي پئجي ويو. تاريخن جا مستند حوالا هن شهر جي آدمشماري ارڙهن هزارن کان مٿي ڪونہ ٿا ٻڌائن. سڀئي تاريخون هن ڳالهہ تي متفق آهن، هن شهر جو گهير ساڍا چار ميل ڪن ٿيندو، پر ڪنهن زماني ۾ ٺٽو ان کان ڇٽوڻو وڏو هو.

هي شهر هڪ ڏڙي تري اڏيل آهي. سنڌو هن کان چار ميل ڪن ويرو ۾ وهندو آهي. اڄ کان چاليهہ سال اڳ درياهہ ٺٽي کان مٿي اوله پاسي هڪ ڦاٽ ڇڏيندو هو ۽ ٺٽي جو شهر چوڙواري علائقي ۾ هوندو هو. پر هاڻي اهي حالتون ڪونہ رهيون آهن. پهريائين ٺٽي کي قلعو ڪنہ هوندو هو. پر جڏهن پورچوگيزن ٺٽي کي ڦريو لٽيو ۽ رهواسين جو قتل عام ڪيو تہ پوءِ مرزا عيسي شهر جي چوڌاري پڪين سرن جو ڪوٽ ڏياريو هو. جيڪو هاڻي ناس ٿي ويو آهي. دولتمند ۽ وڏ گهراڻن ماڻهن جا گهر پڪين سرن جا ٺهيل آهن. باقي مسڪين ماڻهن جا اجها ڪکاوان آهن. منجهن ڪاٺ ڪتب آندل آهي ۽ مٿائنن گارو گنب ڪيل آهي، ان ڪري جهٽ جهري پوندا آهن. ديبل ۾ جيڪو واپار وڙو ٿيندو هو، سو هاڻي ٺٽي ۾ ٿيندو آهي. عرب هن شهر کي ”ديبل ٺٽہ“ ڪري سڏيندا آهن. ڪنهن زماني ۾ ٺٽو هڪ عظيم شهر هوندو هو. شايد ٺٽي جي شهر کي هن کان پوءِ بہ ”ديبل ٺٽہ“ سڏيو ويندو. هن راڄڌاني جي حڪومت هڪ گورنر جي هٿ ۾ آهي، جنهن کي نواب سڏيو ويندو آهي، پر سندس هٿ هيٺ فوج تمام گهٽ آهي.

سنڌ جي موجوده رجڌاني حيدرآباد آهي ، جيڪو 25 ڏگريون 22 فوٽ ويڪرئي ڦاڪ اتر ۽ 68 ڏگريون 91 فوٽ اوپر ڏگهائي ڦاڪ تي ۽ نيرون ڪوٽ جي ڪنڊرن مٿان اڏيل آهي. هي شهر غلام شاهہ ڪلهوڙي سنہ 1182هہ ۾ تعمير ڪرايو هو. قلعو ۽ برج بہ سندس دور ۾ ٺهرايا ويا هئا. (10) هي قلعو هڪ ٽڪري تي اڏيل آهي، جيڪا هڪ پاسي کان اپ ڪپري آهي. هن ٽڪري جي ڪڇ مان سنڌوءَ ج ڦاٽ ڦليلي وهندو آهي. سنڌو جو مکيہ وهڪرو حيدرآباد کان ٽي ميل اوله ۾ وهندو آهي. مذڪوره ٻئي ڦاٽ جهاز راني جي قابل آهن.

هن کانپوءِ ٻيو مشهور شهر سيوهڻ آهي پر ايڏو گهڻو مشهور ڪونہ آهي. هن کي نهايت قديم شهرن ۾ شمار ڪيو ويندو آهي. سندس نالا بہ گهڻا آهن، ڪيس سيوستان، سيون ۽ سيوهڻ بہ سڏيو ويندو آهي. معلوم ٿئي ٿو تہ سندس پهريون نالو صحيح آهي. ڪڏهن هن کي بغداد بہ سڏيو ويندو هو. اهو بہ چيو

ويندو آهي ته ڪنهن دور ۾ هتي اهڙا ماڻهو به رهندا هئا، جيڪي آدم خور هئا. اهي روايتون به موجود آهن ته ٺٽي جي ڄامن مان ڪنهن سلطان سيوهڻ جي قلعي کي ڏاڍي ناهوڪي نموني سان ٺهرايو هو. جڏهن ڄام فيروز گادي تي وينو ته شاهه بيگ ارغون مٿس حملو ڪري ڪائنس سنڌ جو راڄ ڦري ورتو. سيوهڻ وارو علائقو به ان جي قبضي ۾ آيو. هي قلعو هڪ ٽڪري تي جوڙيل آهي، جيڪا سنڌو جي ڪناري کان وٺي اپ ڪپري تي آهي. قلعو پنهنجي بنايت ۾ سوڙهو آهي، جيڪو هاڻي ڊهي ناس ٿي ويو آهي. شهر به ڄڻ جهوپڙين جو مچلو آهي. آدمشماري اٺ هزار کن اٿس. شهر ۽ قلعي جي وچ تي هڪ گهارو آهي، جيڪو چاڙهه جي رُت ۾ پرجي تار ٿي ويندو آهي. سيوهن جي قلعي جي اهميت ان وقت حاصل هئي، جڏهن ان تي ڪنهن ٻئي حڪمران جي حڪومت هئي. جڏهن انتظامي طور سنڌ ۾ ملي ويو ته سندس اهميت به گهٽجي وئي. شهر ۽ قلعو سنڌو جي اوله پاسي موجود آهن. موجوده دور ۾ درياهه ڪافي پري وهندو آهي.

بکر شهر جو بنياد عربن رکيو هو جيڪو اروڙ قلعي جي سامان سڙي سان اڏيو ويو هو. تحفه الڪرام جو بيان آهي ته هيءُ شهر هندو دور ۾ موجود ڪونه هو. سيد محمد مڪيءَ هتي پهچي ”بکر“ جو لفظ اچاريو هو. جنهن جي معني آهي ”پرهه ڦٽي“ ۽ اهو واقعو هن شهر جي بنياد پوڻ کان پوءِ ٿيو. شاهه بيگ ارغون جي زماني ۾ بکر شهر جي چوڌاري سنڌو جو پاڻي ڦري ايندو هو ۽ درياهه ۾ ڄڻ هڪ ننڍڙو ٻيٽ ٺهجي پوندو هو. شروعاتي دور ۾ هن ٻيٽ جو چوڌاري سنڌو جو پاڻي ڦري ايندو هو سا نه، تنهن جو پتو ڪونه ٿو پوي. پر مان هن ڳالهه جو قائل آهيان ته اڳي پاڻي چوڌاري ڦري ڪونه ايندو هو. هاڻي به سياري جي رُت ۾ بکر ٻيٽ جي اوله پاسي ڪاب پاڻي سڪي ويندو آهي. شاهه بيگ ارغون هن شهر کي راڄڌاني بنايو ۽ چوڌاري پڪين سرن جو ڪوٽ ڏياريو. بکر جي ضلعي ۾ قديم دور کان وٺي سيد رهندا هئا،سندن طاقت شاهه بيگ ارغون کي ياڻ ڪانه پئي. ڪين بکر ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. تن به بکر کي ڇڏي اچي روهڙيءَ ۾ پنهنجا ويڙها وسايا. روهڙي بکر جي پرسان هڪ ننڍي وسندي هئي. بکر قلعي کان اپر واري سنڌوءَ جي چاڙهه بکر ۽ روهڙي وچان وهندي هئي ۽ منجهس کان ڇهوڻ تي وڏيڪ ماڻهو آباد هئا. ٻئي پاسي کان سامهون بکر جي ٻي ننڍي وسندي سکر يا سيگر آهي. بکر جي پرسان پيرلو پريالو ٻيرلوجي جوءِ ۽ عاليشان باغ هئا، جن ۾ ڏاڍو خوبصورت جايون ٺاهيل هيون. جڏهن

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سلطان محمود ڪولڪتاش ٻڌو ته شهنشاهه اڪبر جو فوجي مهندار ٻيرم خان خانان اچي رهيو آهي ته هن اهي باغ ناس ڪرائي ۽ خوبصورت جايون تباهه ڪرائي ڇڏيون. پر سندس وفات کان پوءِ بکر وارو علائقو دهلي جي ڏن پروڻي ويو ۽ بکر فقط ان جي نالي واري سرڪار جو صدر مقام رهجي ويو. جڏهن نادر شاهه سنڌ تي حملو ڪيو ته بکر جي ضلعي کي ڊاهي ناس ڪري ڇڏيائين . موجوده دور ۾ هيءُ شهر مير سهراب خان جي راڄ ۾ آهي. سندس اها پراڻي اهميت ڪانه رهي آهي. هي شهر هڪ پاسي کان قنڌار ۽ سنڌ، ٻئي پاسي کان دائود پوٽن ۽ مير سهراب جي وچ ته ڄڻ ته ديوار ٻڌيو بيٺو آهي. مذهبي نقطئہ نگاهه کان بکر کي وڏي اهميت حاصل آهي. چاڪاڻ ته هن شهر ۾ حضرت محمد صعلم جا اڍائي وار مبارڪ آهن، جيڪي سوني صندوقڙي ۾ بند آهن. هنن وارن مبارڪن لاءِ چيو ويندو آهي ته منجهن ڪي خاص خوبيون آهن ۽ سندس وڏو ادب ۽ احترام ڪيو ويندو آهي. بکر ۾ ڪي پراڻا مسلمان گهراڻا آباد هئا جيڪي پنهنجي دور جا وڏا عالم ۽ اڪابر ماڻهو هئا. جيڪڏهن هن گهراڻي جي ڪتابن ۽ ڪاغذ پنن مان استفادي ڪرڻ جي ڪلي اجازت ڏني وڃي ته قديم سنڌ بابت گهڻي ڪجهه ڄاڻ ملڻ جو امڪان آهي.

بکر ۾ هاڻي ڦٽي ناس ٿي ويو آهي. پر ڪنهن زماني ۾ سنڌ جو خوبصورت ۽ مشهور شهر هو. ڪن جاگرافيادانن جو خيال آهي ته عربن جو المنصوره به هي ماڳ آهي، منهنجو خيال به اهو آهي ۽ پنهنجي راءِ جي اظهار اڳتي ڪيو ويندو. اها هڪ هجيل حقيقت آهي ته نصرپور جي موجوده شهر جو بنياد سلطان فيروز شاهه تغلق جي هڪ اعلي عملدار نصير رکيو هو. دهلي جي مذڪوره سلطان 751ع ۾ ٺٽي تي حملو ڪيو هو. سطان دهلي رواني ٿيڻ وقت سنڌ جو انتظام هن عملدار جي حوالي ڪيو هو. نصرپور ان زماني ۾ سنڌوءِ جي سنڌ جو انتظام هن عملدار جي حوالي ڪيو هو. نصرپور ان زماني ۾ سنڌوءِ جي مکيہ وهڪري ساڱري جي ڪناري تي آباد هئي. هن شهر جي اوسي پاسي باغ باغيچا ۽ خوشنما ميدان هئا، جن ۾ تفريح لا سهڻيون عمارتون جوڙيل هيون. ارغون ۽ ترخان گهراڻي نصرپور کي گهڻي ترقي ڏياري. اهو شهر ڪهڙي زماني ۾ تباهه ٿيو. تنهن جي ڄاڻ ڪونه آهي، پر امڪان اهو آهي ته سنڌوءِ پنهنجو نصرپور وارو وهڪرو بدلائي حيدرآباد جي اوله کان وهڻ لڳو ته هيءُ شهر ڦٽي ناس ٿي ويو. دهلي جي فوج جڏهن سنه 1000 ۾ سنڌ تي حملو ڪيو هيءُ ان کان اڳ جو واقعو آهي.

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

مان جن شهرن جو هتي ذڪر ڪيو آهي، تن کان علاوه به سنڌ ۾ ڪيترائي شهر آهن، جن مان ڪي هاڻوڪا آهن ۽ ڪي وري اهڙا آهن جن جا نالا بدلجي ٻيا ٿي ويا آهن ان ڪري مون سندن بيان ئي ڪونه ڪيو آهي. جن شهرن جو بيان ڪيو اٿم، سوبه اهڙي ريت آهي، جهڙي ريت هاڻي اُهي شهر آهن. سياڻي هي تاريخ جڏهن ڇپجي ماڻهن جي آڏو ايندي ، تڏهن پتو ناهي ته انهن شهرن جو ڪهڙو حال هوندو ، منهنجي خيال ۾ نقشو هجي ها ته نون ۽ پراڻن شهرن جي موضوع تي وڌيڪ چٽائي سان سمجهائي سهگجن ها.

واپار

سنڌ جو واپار، پوءِ اهو ڏيه هجي يا ڏيساوري، مونجهاري جو شڪار رهيو آهي. قدرت هن ملڪ کي اهڙين نعمتن سان نوازيو آهي، جيڪي هر ڏس ۾ واپار جي واهر ڪنديون آهن. هندن واري قديم دور ۾ سنڌ جي تجارت ڏاڍي مشهور هوندي هئي، ۽ ان جون ڪيتريون اڄ مٿ ثابتيون به موجود آهن. خلافت جي اقتدار سنڌ جي حالتن کي ڊانوان ڊول ڪري ڇڏيو آهي. اهو معاشرو جيڪو متفق ۽ متحد هو سو انتشار جو شڪار ٿي ويو. جيڪا مضبوط طاقت هئي. جنهن ۾ ماڻهن جو اتحد ۽ ويساه هو سا ڪنا ڪيڙا ٿي وئي. ان ڪنڊرن تي جيڪو آپيشاهيءِ جي راڄ جو بنياد رکيو ويو، تنهن سنڌ کي پوئتي ڌڪي اهڙي سياسي صورتحال ۾ ڦٽو ڪيو، جنهن کي وحشت جو شروعاتي نڪتو سڏي سگهجي ٿو ۽ ان صورتحال مان سنڌ اڄ سوڌو جان ڇڏائي ڪانه سگهي آهي ۽ اهڙو وايومنڊل واپار ۽ ڏيتي ليتي لاءِ لاپائتو ڪونه هوندو آهي. سنڌ جي اڳئين پراڻي واپاري دور بابت ڪيئي حوالا موجود آهن، جيڪا يورپ ۽ ايشيا جي تاريخن ۾ اڃا به موجود آهن. انهن مان اسان اندازو لڳائي سگهون ٿا ته سنڌ جو ايران ۽ عربستان سان وڏو واپار هلندو هو. ديبل سنڌو درياه جو ساموندي بندر هو. هي بندر سڄي هندستان ۽ عربستان جي مال جي وڏي منڊي هئي، جنهن جو وسيلي سنڌ ۽ ان جي حڪومت کي وڏي دولت، اعلي شان ۽ شوڪت نصيب هوءِ سنڌ اهي ڏينهن وري ڪونه ڏٺا.

ناصر الدين قباچا جڏهن ملتان جو حڪمران هو، تنهن زماني تي سنڌ ۾ ست راجائون راڄ ڪري رهيا هئا. ناصر الدين جو مٿن نالي ماتر اختيار هلندو هو. سومرن جي سڄي دور ۾ ڪيئي خاميون هيون. اسان کي ان دور بابت ڪو مستنف حوالو ڪونه ٿو ملي، جنهن جي آڌار تي چئي سگهون ته تن

ڏينهن ۾ سنڌ واپاروڙو ڪيئن اسري ۽ اڀري رهيو هو. پر انومان ڪري سگهجي ٿو ته ان زماني ۾ واپار لاءِ ڪي حالتون سازگار نه هيون. ان جو سبب اهو آهي ته مذڪوره دور ۾ سنڌ مان هندن جي سياسي سگه يا ته ختم ٿي وئي هئي يا ٿوري ٽڪي موجود هئي، تنهن ڪري هندستان جي هندو رياستن، جيڪي سنڌ جي پرسان موجود هيون، تن سنڌ جي واپار واسطي ضرور ڏکيايون پيدا ڪيون هونديون.

سمن ڄامن جي دور ۾ اسان سنڌ جي واپار کي وري وڌنڌو ويجهندو، اسان اپرندو ڏسون ٿا. هن گهراڻن جي ڪن ماڻهن جي جتن ۽ جاکوڙ وسيلي سنڌ ڏيڻ مان نڪري ڄڻ پاڻ بچائي ورتو هو. سمن کان پوءِ ايندڙ ارغون راڄ سنڌ جي ترقي لاءِ ڪو نقصانڪار ڪونه هو، پر جهڙين حالتن ۾ هنن پنهنجي حڪومت قائم ڪئي يا جن حالتن تحت هنن سنڌ فتح ڪئي ۽ جنهن نموني سان هنن سنڌ مٿان ظابطو رکڻ پئي چاهيو، سي سڀ حالتون هنن ڳالهين جون گهرجائو هيون ته ٻيءِ حڪمت عملي کي ڇڏي فوج کي وڌيڪ اهميت ڏجي. مرزا عيسي خان، هنر مند طبقي جو هڏ ڏوکي هو. هن حڪمرن ٽيڻ کان اڳ ۽ حڪمرن ٽيڻ کان پوءِ واپار کي وڏي هٿي ڏني. هن مرزا جي دور ۾ ڪيترن ساموندي بندرن کي ترقي وترائي وئي. هن تجارتي مال جي آمدرفت جي سلامتي واسطي گهڻو پاڻ پتوڙيو.

محمد خان◆ جي خطبي ۽ ظالم طبيعت ڪري سنڌ دهلي جي غلام بڻجي وئي ۽ هن ملڪ جي ترقي ۽ تعمير کي سخت نقصان پهتو. سندس ظلم ڪري رعيت جون زندگيون سلامت ڪونه هيون. ملڪ ۾ وڳوري حالتون پيدا ٿي ويون، جن مان سنڌ کي ڏاڍو نقصان رسيو ۽ دهلي طرفان هر سال نوان صوبيدار مقرر ٿي ايندا هئا، جيڪي سختي سان ڍلون اوڳاڙيندا هئا ۽ انتظام رکڻ جي بهاني ڏاڍا ظلم ڪندا هئا. سندن ارادا ۽ نظريا فقط اهي هيا ته سنڌين کي نپوڙي وڏ ۾ وڏ دولت ڪيئن گڏ ڪجي. اهڙيون حالتون ڪنهن صنعت جي واڌاري لاءِ ڏاڍيون هاڃيڪار هونديون آهن ۽ هر ڪو ماڻهو موڙي سيڙائڻ کان ڪئو پيو ڪائيندو آهي. ڪلهوڙن جي راڄ واري دور ۾ وڻج واپر وري وڃي ساڳيو اوج حاصل ڪيو. ان انگريزن پنهنجي واپاري ڪوٺي به سنڌ ۾ قائم ڪئي هئي. ٻنهي ڌرين جي واپاري وهنوار ۽ ڏيتي ليتيءَ لاءِ هي نئين وک ڏاڍي

◆ ٿي سگهي ٿو ته هي مرزا محمد باقي خان هجي.

لاپائتي هئي. ملڪ هڪ ماڻهو جي سنڀال هيٺ هو جنهن هر ڏس کان حالتن کي سنواري ورتو هو. هن گهراڻي مان ڪن ماڻهن ساڙ ۾ ڪيني کان ڪم وٺي انگريزن جي واپاري ڪوٺيءَ کي بند ڪرايو ۽ مستقبل جي ترقي جو رستو بند ٿي ويو. اها ڪوٺي بند ٿي، ٻيو ڀيرو کلي هئي. ان ڪوٺي جي هڪ معزز رڪن سان زيادتي ڪرڻ جي نتيجي ۾ ڪوٺي ٻيو ڀيرو وري به بند ٿي وئي هئي.

وٽج واپار تي سرڪار جي معصول به گهڻو اڳرندو آهي. پر سنڌ جا حڪمران اٿو ٻڌي هن ڏنڌي ۽ معصول جي ڪڍ ڪاهي پيا آهن. ان ڏس ۾ جيڪا حڪمت عملي اختيار ڪئي وئي آهي، سا ڏاڍي هاڃيڪار آهي، چاڪاڻ ته اهو تجارتي مال جو وڏو حصو هٽي وٺندا آهن. ان ڪري واپار گهڻي طرقي ڪري ڪونه سگهيو آهي. ٻيو ته واپاري جي شخصي بچاءَ جي به ڪا ضمانت ڪانه آهي، ته وري ڪو هتي حڪمران ايترو سگهارو آهي جو رعيت جي مال ملڪيت جو بچاءُ ٿيندو هجي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته تجارت جو ڌنڌو چٽيءَ ۽ ڇيهي کان سواءِ ٻيو ڪجه به ڪونه آهي ۽ گهڻي وقت کان وٺي واپاري پنهنجي تجارتي مال تي به قانوني معصول چٽي ڀريندو آهي. هندستان جي ٻين پاڱن ۾ سڌاري جو آسرو ان ڪري آهي، جو يورپ جو تجارتي مال، سرمائي ۽ صنعت پنهنجي شروعات ڪئي آهي. شايد سنڌ ۾ تجارتي فائدو فقط تڏهن ٿي سگهي ٿو جڏهن انصاف پسنديءَ ۽ روشن خيالي وارو اهڙو ساڳيو جذبو ايشيا جي ٻين ملڪن ۾ به متعارف ڪرايو ويو وڃي. هن طريقي سان نه فقط ان ملڪ کي فائدو رسندو، جنهن ۾ اهو اصول رائج هوندو، پر انهن ٻين ملڪن ۾ به سڌارو ۽ ترقي ٿيندي، جن ساڻ ملڪ جا تجارتي تعلقات قائم هوندا.

سامونڊي بندر

مڪيه سامونڊي بندر ڪراچي ۽ ڏاراجا آهن. ڪراچي جو بندر ته تمام پراڻو آهي، جنهن کي هندن جي پراڻن ۾ 'رام باغ' جي نالي سان لکيو ويو آهي. ساڳيو ڦاڪ اڄ به انهي نالي سان مشهور آهي. هيءُ ماڳ 24 ڊگريون 51 فوٽ اتر، ويڪرائي ڦاڪ ۽ 67 ڊگريون ۽ 16 فوٽ اوپر ڊگهائي ڦاڪ تي موجود آهي. شهر هڪ ساموڊي ڪاريءَ ۽ راس مونزي واري ماڳ تي اڏيل آهي. هن بندر وسيلي بمبئي، ملبار ۽ عربستان سان واپار هلندو آهي. بندر ڏانهن ويندڙ ساموڊي رستي وارو لنگه سوڙهو آهي. پاڻي تانگهو اٿس. ڪناري وٽ ڏيڍ فوٽ پاڻي مس ٿيندو. پر جڏهن وير چڙهندي آهي ته سيپٽمبر کان مئي مهيني

تائين 400 ٽن وزني جهاز هتي بيهي پاڻ بچائي سگهندا آهن. ٻئي موسم ۾ جيڪڏهن جهاز هتي پهچندو ته نقصان کان بچي ڪونه سگهندو. ڪراچي اصولي طور مڪران جي حڪومت ۾ شامل هئي، پر پوءِ سنڌ وارن ان کي فتح ڪري ورتي. هتان سال ۾ معصول جي اوڳڙ هڪ لک رپيا ٿئي ٿي. جيڪڏهن حڪومت سياڻپ کان ڪم وٺندي ته معصول گهڻو ڪجه وڌي سگهي ٿو.

هتي ڌنجي (Dhiniji) نالي وڏا ٻيڙا آهن، جيڪي اڏاوت ۾ روپ ۾ ڪجه بي ڊولا لڳندا آهن ۽ پنجاه سالن کان به سئو ٽن بار کڻي سگهندا آهن. هاڪاريندا تڏهن آهن، جڏهن سمنڊ سانتيڪو هوندو آهي. جيڪڏهن موسم خراب ٿي ويندي ته پڇي ٽٽي ويندا آهن.

ڏاراجا، ٺٽي شهر جو بندر آهي ۽ لاهري بندر وانگي آهن. جنهن جا پراڻا ٿرڙ ڏاراجا پر سان موجود آهن. هي شهر سنڌوءَ جي مڪيه چوڙ واري ماڳ کان ويه ميل کان مٿي آهي. هن بندر سان وڏيڪ تجارتي سهولتون موجود آهن. ٿورا ڪي ورهه ٿيندا جو ڏاراجا جو بندر شاه بندر کان گهڻو وڌي ويو آهي. شاه بندر سنڌوءَ جي ڦاٽن ۾ گهٽ وڌ پاڻي هجڻ ڪري ناس ٿي ويو آهي.

برآمد ۽ درآمد

سنڌ جون پنهنجون تيار ٿيل شيون جهڙوڪ شورو، ڪار، سوڍا، چانور، اناج، مگ، چمڙو، مانگر مڇ جون کليون، ريشمي ڪپڙو، گهوڙا ۽ نير وغيره ٻار ڏيسارو موڪليون ويندیون آهن. سنڌ ٻاهران ناريل، ڪارڪون، لوهه، ٽين، سيهو ۽ ٽامون وغيره گهرائيندي آهي. سنڌ جي تجارت سان لاڳاپيل شين جو وچور هيٺ ضميمي ۾ ڏنو ويو آهي. (13)

سمنڊ وسيلي جيڪو خاص واپار ٿيندو آهي، سو پاٽي ۽ لوهاڻا هندو ڪندا آهن، جيڪي سنڌ جا قديم رهاڪو آهن. ميمڻ ذات جا ڪي ٿورا مسلمان آهن، جيڪي تجارت جو ڌنڌو ڪندا آهن. باقي سنڌ جو اندروني واپار بنا فرق جي جيڪو چاهيندو ، سو ڪندو آهي. هنن ڪانسواءِ ڪي ملتاني آهن، سي به ڏوڪڙ پئسي جي ليکي چوکي ۾ پڙ آهن. پئسو پنجڙ به جام اٿن. سنڌ ۾ گهڻي وقت کان وٺي آباد آهن. دولت ڪري سندن سنڌ ۾ وڏي بيٺلائپ آهي، صراف آهن، پئسي جي ڏيتي ليتي ڪندا آهن. حڪومت تي چڱو خاصو اثر سروخ اٿن. اهي ملتاني، ڪابل، قنڌار، ملتان، قلاوت ۽ بهاولپور سان واپار ڪندا آهن. سندن واپار خشڪيءَ ۽ درياهه وسيلي هلندو

آهي. هنن جي ماڻهن وسيلي مال جي درآمد ٿيندي آهي ۽ سڄي صوبي ۾ ڪپائي ويندي آهي.

پوري پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌ جي واپار کي تمام گهڻو وڌائي سگهجي ٿو. منجهس اهڙين ڪي قدرتي نعمتون آهن. جن وسيلي يورپ ۾ تيار ٿيل تجارتي مال هنڌين ماڳين موڪلي سگهجي ٿو. سنڌ ان جاءِ تي واقع آهي، جتان هندستان جي اترئين علائقن ۾ ايران تائين پهچڻ ۾ دير ڪانه ٿي ٿئي. هتان جي آبهوا، ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي به ذري گهٽ يورپ جي ماڻهن جهڙي آهي. هتان جي ماڻهن جون ضرورتون به يورپ جي ماڻهن جهڙيون ۽ ڏکڻ هندستان جيان آهن. پر هتان جي اياڻي سرڪار اهڙي آهي، جنهن مان چڱائي جي اميد آسرو رکڻ ٻهرن کان ٻير گهرڻ برابر آهي. هتي نه شخصي تحفظ آهي ۽ نه وري سڪون ۽ اعتماد. اهڙيون ڳالهيون آهن، جن وسيلي تجارتي وايومنڊل کي هٿي ملي سگهي ٿي.

محصول ۽ ڍل

سنڌ جي مختلف علائقن مان مختلف قسمن جي محصول ۽ ڍل اڳڙندي آهي. ڏاڪٽئين علائقن ۾ ڍل ۽ جنس ۾ اڳڙي ٿي. ڪن علائقن ۾ وري جمع ٿيندي آهي. عام طور تي ڍل ان زمين مان ورتي وڃي ٿي، جنهن کي پاڻي پهچائي آباد ڪيو وڃي ٿو. جن علائقن ۾ ٽي فصل ٿيندا آهن، اتي اُپت جو ٽيون ، چوٿون يا پنجون حصو ورتو ويندو آهي. اهڙي ڪٽ زمين جي وڃي فصل ڏسي، پوءِ ڪٽي ويندي آهي. پر ان ڏس ۾ فصل جي بها ۽ پورهئي وغيره کي نظر ۾ ضرور رکيو ويندو آهي. آباد زمين تان هيٺين شرح موجب ورتي ويندي آهي.

ڪمند	في ٻيگهه	12 روپيه	في سال
تماڪ	في ٻيگهه	71/2 روپيه	في سال
سايون ڀاڄيون	في ٻيگهه	71/2 روپيه	في سال
آفيم	في ٻيگهه	21 روپيه	في سال
نير	في ٻيگهه	80 روپيه	في سال
اناج	في ٻيگهه	6 روپيه	في سال

في ٻيگهه زمين جي ماپ چاليهه وکون هم چورس آهن. جيڪڏهن نير جي پوک هوندي آهي ته ٻيگهه جي ماپ ٻيٽي ڪئي ويندي آهي. هتان جي هن قسم

جي جمع بنديءَ کي هندستان جي ٻين علائقن جي جمع بندي سان ڀيٽائي ڏٺو ويو ته اسان کي سنڌ وري مناسب ڏسڻ ۾ آئي. ڍل ايتري ٿوري آهي جو نالي ماتر پئي ڏسبي آهي. هٻڇي ۽ ظالم وڏيرو ڪڙمي جو حق ماري پهنجو پيٽ ڀريندو آهي. هن ڏچي کان سواءِ ڏکيو مامرو فوج لاءِ اناج ڪٺو ڪري سانڍي رکڻ آهي . سنڌ جي حڪومت هن ڏچي کان آجي ڪونه آهي. جڏهن، ڪيڏانهن پيدل فوج جي چڙهائي ٿيندي آهي ته ملڪ جوادُن سرڪار ڪٺي ويندي آهي پوءِ زمين جو مالڪ هاري کي ڪيترو ڏئي نه ڏئي، سڪار جي مٿي جو سور ڪونه آهي. جن علائقن ۾ ڍل ٻڌل ڪانه هوندي آهي ته اتان ٽالپر مير حڪومت سان حصيدار تي ڍل ۾ ان خريد ڪندا آهن ۽ وڃي ڀانڊن ۾ سانڍي رکندا آهن. بعد ۾ ساڳيو ان پنهنجي رعيت کي وڌن اگهن تي وڪڻندا آهن. هن قسم جي ڳالهين مان ڪيتيريون برايون پيدا ٿين ٿيون. وڏي ڳاله ته اها پئسي جي هٻڇ ۽ لالچ آهي، جنهن وسيلي خريدي وارو پئسو سون ۽ هيرن جواهرن ۾ بدلجي وڃي ٿو ۽ ڪيترن ئي سرڪاري ماڻهن جي خزانن ۾ گڏجي وڃي ٿو. ان ڪانسواءِ هيءَ خانگي قسم جي ذخيره اندوزي آهي، جنهن ۾ پئسو هڪ جاءِ تي ڪٺو ٿي ويندو آهي ۽ عوام ۾ ڦرڻ کان ٻيهي ويندو آهي.

ضميمي ۾ هڪ جدول ڏني وئي آهي، جنهن ۾ مختلف علائقن مان ڏڍ وصول ٿيندڙ ڍل جو انگ جو به ترتيبوار ڏنو ويو آهي. ڍل جا اهي انگ اکر انهن ماڻهن وٽان معلوم ڪيا ويا آهن، جيڪي ٻاڻ زمين تي ڍل ٻڌندا آهن. معلوم ٿئي ٿو ته ڍل جا انگ اکر زمين جي اصلي اپت کان ٿورو ڪجهه وڌيڪ آهن ۽ موجوده دور کان ڪجه سال به آڳاتا به آهن، پر ٻئي نقطئه نظر کان سنڌ ۾ ڍل گهٽ ورتي وڃي ٿي.

اها جدول جنهن جو مٿي بيان ڪيو ويو آهي، تنهن جو مطالعو ڪري ڏسبو ته حيدرآباد جي ميرن، مير سهراب، مير ٺاري ۽ ٻين ميرن جي اڳڙندڙ ڍل، اڌ ڪروڙ تي به ڪاٽي پهچي ٿي. ڍل جي هن انگ ۾ انهن جاگيردارن جون جاگيرون به شامل ڪيون وڃن. جيڪي ڪن صدين کان وٺي هر پيڙهي سنڀاليندي اچي ٿي ۽ هو انهن جي عيوض سرڪار يا ملڪ ج آئي ويل سهائتا به ڪانه ڪندا آهن.

اها کان سواءِ اهي زمينون يا ڍل جا ڪي ٻيا وسيلا، جيڪي سيدن ۽ اسلام سان لاڳاپيل ملن مُلن موراٽن، پيرن ۽ فقيرن کي ڏنا ويا آهن. تن کي به مٿي ڏنل ڍل جي انگن ۾ شامل ڪرڻ گهرجي. اهڙي قسم جي ذريعن مان

ڪيتري ڀل اڳڙي ها. تنهن جو پتو ڪونہ آهي. ايشيا جو اهڙو ڪو ملڪ آهي ئي ڪونہ. جيڪو ٻڌاڪ هٽي سگهي تہ وٽس اهڙو مذهبي طبقو ڪونہ آهي، جيڪو ائين ملڪي پيداوار کائيندو هجي.

هن حقيقت ۾ ڪنهن بہ قسم جو وڌاءُ ڪونہ آهي تہ مذڪوره سيدن، پيرن، فقيرن کي ڏنل زمين جي چوٿ جو حساب ڪبو تہ ڪل اپت جو ٽيون حصو وڃي بيهندو. اهڙو سلسلو اسلام جي اچڻ کان وٺي هتي شروع ٿيو آهي. کي ڏنل رعايتون چوٿين صدي هجريءَ سان واسطو رکن ٿيون. معلوم ائين ٿئي ٿو عربن سنڌ ۾ پهچڻ سان سرڪار کان اهڙيون زمينون ورتيون جن تي ڀل ۽ محصول وغيره ورتو ئي ڪونہ ويندو هو. ڪاغذن ۾ اهي ڳالهيون بہ موجود آهن تہ ڪن عربن جو پهرئين دور سان واسطو آهي ۽ ڪي وري بعد ۾ ايندا آباد ٿيندا ويا آهن. ڇاڪان تہ اسلام جي ناتي سان عربن جي عزت ڪئي ويندي هئي ۽ اسلام پکيڙڻ جي ارادي سان کين ڏوڪڙ پئسو بہ ججهو ملندو هيو.

آدمشماري

آدمشماري جي خيال ظاهر ڪرڻ لڪان اڳ م اها ڳاله ضروري آهي سنڌ بابت ٻين يورپي ماڻهن کان وڏيڪ ڄاڻ هجي. هتان جا ڏيهي ماڻهو هن قسم جي موضوع تي ڌيان ڪونہ ڏيندا آهن. تنهن ڪري ڇئي سگهجي ٿو تہ وٽانئن آدمشماري بابت جيڪا بہ ڄاڻ ملي آهي، سا ويساهہ جوڳي ڪونہ آهي. سنڌ جي موجوده راڄڌاني حيدرآباد لاءِ چيو وڃي ٿو تہ منجهس ٽيه هزار ماڻهو رهندا آهن. نٽي م وسندڙ ماڻهو ويهن هزارن کان ڪنهن بہ صورت ۾ مٿي ڪونہ ٿيندا. ڪراچي جو شهر ساموندي بندر ۽ واپار سان لاڳاپيل آهي. هن شهر جي آدمشماري مٿئين ٻنهي شهرن کان گهٽ ٿيندي. اها هڪ عام ۽ خطري ڳاله آهي تہ، پراڻن ملڪن جي وڏن درياهن جا ڪنارا ننڍن وڏن شهرن ۽ ڳوٺن سان سٽيا پيا هوندا آهن. نقشن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌو جهڙي وڏي درياهہ جا ڪنارا اهڙن شهرن ۽ ڳوٺن کان وانجهيل آهن. جيڪڏهن شهر ۽ ڳوٺ سنڌو جي صفا ڪناري موجود ڏسڻ ۾ نہ ٿا اچن تہ اهو نہ سمجهيو وڃي تہ ماڳهين هوندا ئي ڪونہ ۽ ڪنارا ماڻهن کانسواءِ غير آباد آهن. هن ڪتاب ۾ منڍ ۾ ئي اهڙو نقشو ڏنو ويو آهي ۽ انهن سان ڄڻ ڪو وير رکندا آهن. سنڌو جو وهڪرو سدائين هڪ ڪرو ڪون رهندو آهي. سدائين پئي پنهنجا پيٽ بدلائيندي آهي. هڪ سال سندس وهڪرو هتي هوندو هو تہ ٻئي سال پنج ڪوهہ پري

نڪري ويندو. ٽئين سال خبر نہ آهي ڪٿي هوندو. ان ڪري سندس ڪنڌيون ڪنارا پروسي جوڳا ڪونہ هوندا آهن. سندس منهن کان وٺي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪرڻ تائين هن جي سڄي ڊيگه ۾ تڪڙيون تبديليون ايندي‌ون رهنديون آهن. ان ڪري درياهہ جي ڪنارن سان ماڻهو ڇڊا پاڊا آباد آهن.

حقيقي انگن اکرن جي ڄاڻ نہ هجن کان سواءِ سنڌ جي آدمشماري ٻڌائڻ اجائي ۽ بيڪار آهي. پر مان عام طور تس هن خيال جو آهيان تہ هن ملڪ جي آبادي هندستان جي وچولي قسم جي آبادي کان ڇڊي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. مون کي اچرج ٿئي ٿو تہ ائين ڇو آهي، ڇاڪاڻ تہ هندستان جي ٻين ملڪن جي ڀيٽ ۾ سنڌ ۾ ضروريات زندگي سان لاڳاپيل شيون ڏاڍي سولائي سان ملي سگهن ٿيون. ان هوندي ماڻهو ڇڊا پاڊا آباد ڇو آهن. هن ڏنڌي سان تعلق رکندڙ ڪيترا ماهر موجود آهن. پر انهن سان گڏ پينو فقيرن جو بہ انت شرو ڪونهي. سنڌ پن جي معاملي ۾ گهڻي ناڻءِ چڙهيل آهي. سنڌ جي انهن علائقن ۾ جتي ٻروچ گهڻا آهن يا وري ڪي رولو قبيلا آهن يا سماٽي قبيلن مان ڪي مالوند ماڻهو آهن تہ اتي ماڻهن جي آبادي ڪجه ڇڊي پاڊي آهي، نہ تہ سنڌ جي ٻين علائقن ۾ ماڻهن جي آبادي گهٽ ڪانہ آهي. ان جي مقابلي ۾ هندستان جا ڪيترائي ملڪ آهن، جن ۾ آدمشماري تمام گهڻي گهٽ آهي.

سنڌ جا ماڻهو

سنڌ جا ماڻهو سگهارا ۽ باهمت آهن ۽ هر مشڪل کي منهن ڏيئي سگهڻ جا اهل آهن. سندن منهن مهانڊا ۽ هڏڪاٺ اوله هندستان جي ٻين ماڻهن جهڙو آهي. هتان جي وڏ گهراڻا ماڻهو تمام گهڻا ٿلها هوندا آهن. ايشيا جي ٻين ملڪن ۾ هن ٿوله کي عزت آبروءَ جي نشاني سمجهڻ کان سواءِ خوبصورتيءَ جي علامت بہ تصور ڪيو ويندو آهي. معاشري ۾ جيڪي دولتمند ۽ چيڙي نبيري وارا هوندا آهن سي ٿلهي ٿيڻ جا ڏاڍا جتن ڪندا آهن، ان نيت سان کائيندا بہ تمام گهڻو آهن. ڪڪ پڇي ٻيٺو بہ ڪونہ ڪن تہ متان ڏٻرا ٿي وڃون. ٻروچ ۽ سمن جي قبيلي مان ڪيترن ماڻهن جي ٿوله ڪري منهن مهانڊا يهودين جهڙا ڏسڻ ۾ ايندا آهن ۽ سنڌ جي ٻين ماڻهن کان نيارا پيا لڳندا آهن. منهن اپو، نڪ چوپ، ڪنڌا پرون وڏيون ۽ سهڻيون پُرڪشش اکيون سنڌين جا اهي عام منهن مهانڊا هوندا آهن. مرد ۽ عورتون ، يعني ٻئي جنسون ڏاڍيون سهڻيون ٿينديون آهن. جن ماڻهن سنڌ گهمي ڦري ڏٺي آهي،

تن جڳ رايو به اهو آهي. سنڌ جي ڏنگ سان رهندڙ ماڻهو جيڪي سنڌين کان گهڻو واقف هوندا آهن، تن جو خيال اهڙو آهي.

سنڌ ۾ رهندڙ هندو مهاڄن ۾ اوله هندستان جي ساموندي علائقن جي ٻين هندن جهڙا هوندا آهن. پر لٽي ڪپڙي ۾ ڍيل ڍيا ۾ اهي مجه گهٽ هوندا آهن، انهن سان لاڳاپيل خاص ذڪر اڳتي ايندو.

ايشيا جي ٻين ملڪن جيان هتي به ٻن قسمن ها ماڻهو رهندا آهن، جيڪي اٿڻ ويهڻ ، چال چلت ۾ هڪ ٻئي کان مختلف هوندا آهن، جن جو واسطو فوج سان هوندو آهي. فوج ۾ هڪ ٻروچ آهن، انهن جا ابا ڏاڏا سنڌ ۾ ڄاوا هئا. هتان جا اصل باشندا جيڪي وڏا جاگيردار آهن، تن جو واسطو به فوج سان آهي. انهن جو سياءُ تعصبي ۽ هنيلو ساڙوتا، مڪار ۽ هينئين سوچ وارا هوندا آهن، پر ظاهر طور ڏاڍا اخلاق وارا ملنسار ٿين ٿا. هينين طبقي وارا ماڻهو ڏاڍا اٻوجه آهن. هتي اهم سوال آهي ته طبقن ۾ ايترو وڏو فرق ڇو آهي. اهڙيون ڳالهيون ڪنهن شعوري ڪشش جو نتيجو ڪونه هونديون آهن. هيءَ هڪ قدرتي شي آهي. جيڪڏهن هڪ پيرو ڪنهن سنڌي کي چڙ آئين جوش اچي ويو ته ان کي مانو ڪرڻ ۽ روڪڻ ڏاڍو ڏکيو هوندو آهي ۽ پوءِ ڪڏهن معاف به ڪونه ڪندو آهي. هتان جو ٺڳ ۽ عيار طبقو به مشهور آهي. اهي ڄڻ هڪ قسم جا فطري چور هوندا آهن. ڏسڻ وائسڻ ۾ ڏاڍا ملوڪ پيا لڳندا. اٿڻ ويهڻ ۾ مان مريادا ۽ نياءُ پر رات ٿيندي ته چوري ڪرڻ کان ڪونه مڙندا يا ڏينهن وارا شاندار ڪپڙا لاهي پاسي ڪري رکندا، پنڻ واري بگري ڪلهي تي رکي ڪوهن جو وڪڙ ڪري وجي ٻئيءَ جوءِ ۾ نڪرندا، جتي ڪين ڪير ڪونه سڃاڻيندو ۽ پوءِ گداءُ (پن) شروع ڪندا. پنڻ ۽ چوري ڪرڻ سنڌ جي ڄڻ فوجي جي سرشت ۾ داخل آهي اهو طبقو جنهن سان هيءَ فوج واسطو رکي ٿي، تنهن جو ڌنڌو به چوري ڪرڻ ۽ پنڻ آهي. سندن خيال آهي پنڻ ۽ چوري ڪرڻ ڪري سندن اخلاق ڪونه بگڙن ڪونه ٿا.

هندن ۽ مسلمانن مان جيڪو واپاري طبقو آهي، تنهن جو نصل ئي ڄڻ ڏار آهي. اهي ماڻهو پورهئي ڪرڻ جا ايترا شوقين آهن، جيترا مٿي بيان ڪيل ماڻهو ڪاهل ۽ نڪما آهن ۽ اهي پنهنجي ڌنڌي کان سواءِ ڪنهن ٻئي شي ڏانهن ڌيان ئي ڪونه ڏيندا آهن ۽ پنهنجي ڪرت ۾ ايڏا ته رڌل هوندا آهن جو ڪائنن پنهنجو پان به وسري ويندو آهي ۽ ڪنهن آرام ۽ آرائش جو به خيال ڪونه ڪندا آهن. پر اهي پنهنجي واپاري ڏيتي ليتي ۾ ديانتدار گهٽ

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

هوندا آهن. واپاري ۾ به وڏي جاکوڙ ڪندا آهن. سرڪار جا نواب مٿن ڳاٽي ڀڳا معصول مڙهي ڇڏيندا آهن، مٿي ڪوڪاريندا ته گهڻو آهن، پر ان جو ڪڙتيل ڪونه نڪرندو آهي.

ايشيا جي ٻين ملڪن جي ماڻهن ۾ جيڪي عام اوڻايون ملنديون، سي سنڌين ۾ ڪونه آهن، جيڪڏهن آهن ته به تمام ٿوريون. هتي اڻ پڙهيل ماڻهو تمام گهڻا ملندا ۽ جهالت تصور ڪرڻ کان گهڻو وڏيڪ آهي. دنيا جي تختي تي اهڙا ماڻهو آهن ئي ڪونه، جيڪي سنڌين جيان اڻ پڙهيل هجن. اهي پڙهڻ ڏانهن ڌيان به ڪونه ٿا ڏين. اسلام سان لاڳاپيل تعليم فقط سيدن ۽ پيرزادن لاءِ مخصوص آهي. اهي ڏهن مان نو کي ته اهڙا هوندا آهن، جن کي قرآن شريف جون به آيتون ياد رهنديون آهن، تن کي پيا ورجائيندا آهن، ٻيو ٿيو پلو.

سو جهالت ڪري وڏائي، هٺ ۽ تڪبر ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهن. مسٽر ”ناٿن ڪرو“ هڪ سچيت ۽ سڄاڻ ماڻهو هو. هو صاحب سنڌ ۾ به گهڻو رهيو. هن پنهنجي خيال جي ڏاڍي سچائي سان اظهار ڪيو آهي. سندس بيان آهي ته سنڌ ۾ اسلام کي پکيڙڻ ۾ جاکوڙ ڏاڍي ڪئي وجي ٿي، پر جذبن ۾ سچائي موجود ڏسڻ ۾ ڪانه ايندي. عيدن ملهائڻ کان سواءِ روحانيت ماٺي پئي پائنبي آهي. ٻي هر شئي تي پابندي آهي، باقي چرين ڪرين ۽ سست سيدن کي خوب ڪارائڻ ڪلي آزادي آهي. سونهن سنجهٽ جي پرکڻ جو اهو معيار وجي رهيو آهي ته پيرن جي عڪاسي آهن. منجهن ساڙ ۽ ڪينو به گهڻو آهي ۽ ڪتابن ۾ جيڪي اڻ پڙهيل جاهل ماڻهو آهن، تن ۾ هي ماڻهو به شامل سمهجيا وڃن.

سنڌين مان ڪي وطن جا غدار به آهن. هيءُ ڪيڏو نه قومي عيب آهي. هتي ماڻهو جي قتل جا ڏوه به گهڻا ٿيندا آهن. اهو تڏهن ٿيندو آهي، جڏهن حڪومت فوجي نوعيت جي هوندي آهي ۽ سندن وحشت بربريت جو ڏاڪو ڪجه وڌيڪ هوندو آهي. ان هوندي به سنڌ جا ماڻهو پنهنجي اتر اوپر واري پاڙيسري ملڪن کان هن ڪڏي ڪم ۾ گهٽ آهن. سنڌي مهمان نواز به ڏاڍا آهن. خاص طور تي بلوچ نسل جا سنڌي ماڻهو هن ڳاله ۾ اڳتي آهن. هتان جي سرڪار بلوچن کي ڪجه حق ڏنا آهن. اهي حق وٽن تيستائين محفوظ آهن جيستائين اهي سرڪار ۽ دربار جا نمڪ حلال رهندا. ٻروچ پنهنجي عورتنجو وڏو احترام ڪندا آهن ۽ اهي سندن ذهن، عقل ۽ عمل تي ڇانيل هونديون آهن. انهن سان جيڪي عهدناما وغيره ڪيا ويندا آهن ته انهن ۾ سندن

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

عورتن جو راضپو بہ شامل هوندو آهي تہ اهڙن عهدنامن ۽ واعدن تي اعتبار ڪري سگهجي ٿو ۽ ائين سمجهڻ گهرجي تہ جڻ قرآن شريف وچ تي رکي عهدناما طئي ڪيا ويا آهن.

دنيا جي ڪنهن بہ ملڪ جي ماڻهن جو ايترو في سيڪڙو ڀني ڪونہ ٿو. جيترو سنڌ ملڪ جي آدمشماري جو في سيڪڙو هن ڏنڌي سان لاڳاپيل آهي. پاڙيسري ملڪن ۾ هتان جا واندا ماڻهو وڃي فوج ۾ ڀيهندا آهن. چوريون ڪندا آهن. ڀنندا بہ آهن ۽ ڏکيو سکيو پيا پيٽ گذر ڪندا آهن. اهي ٻاهرين ملڪن ۾ وڃي ڏنڌو بہ پنهنجي طبيعت ۽ مزاج مطابق ڪندا. پوءِ ڪٽي اهو عارضي هجي. اوله هندستان جي ملڪن ۾ سنڌ جا ماڻهو عربن جيان ويڙهاڪ ۽ بهادر آهن. هي ماڻهو ڪجه وقت کان ڪان وٺي انهن ملڪن ۾ انگريزن سان لڳاتار وڙهندا رهيا آهن ۽ هنن بهادريءَ جو مظاهرو ڪيو آهي.

سنڌي فوجي ڪي ڏيهي حڪمران، ڇهن کان ڏهن رپين ، مهينو پگهار ڏيندا آهن. هي شخصي طور تي ڏاڍو بهادر ٿئي ٿو. پر جنگ وقت عرب جيان ٽڏائي ۾ گهٽ هوندو آهي. جنگ دوران ٻين هندستاني فوجين جيان منجهس عزت نفس گهٽ ٿئي ٿو. هڪ جهونجهار جيان حملو ڪندو آهي، پر سکيا نہ ملڻ ڪري پوئتي هٽي بہ جلدي ۾ ويندو آهي. عرب فوجين ڪي هڪ ڳاله ۾ ماري ويو آهي، جو هيءُ ٻڌاڪي وڏيڪ آهي. ٻي ڳاله اها بہ آهي تہ فوج نالي جي تنظيم وٽس نالي ماتر بہ ڪونہ آهي. عرب فوجي، ظابطي ۽ قائدي جي پابندي ڪندا آهن، سنڌي فوجين ۾ اها ڳاه بہ ڪانہ آهي. عربن ۾ اهڙيون ڳالهيون ڏسي هندستانين ۾ ساڳيو جذبو جاڳيو آهي. ان ڪري عربن ڪي عزت جي نظرن سان ڏسندا آهن.

سنڌي فوجي نشاني جا ڏاڍ پڪا آهن. بالجتي کان منهن پرڻ واريون بندوقون هلائي پڙ تي ويندا آهن ۽ هٿيارن ڪي هلائڻ ڪي پنهنجو قومي ورثو سمجهندا آهن. اهو بہ پائيندا آهن تہ تلوار سنڌين جو قومي هٿيار آهي. سنڌ جي ٺاهيل تلوار جو وڏو مان ۽ مرتبو آهي. پر مون کي شڪ ٿئي ٿو تہ سنڌي فقط تلوار تي ڀاڙي ويٺا تہ پنهنجي فوجي شهرت پاٽي ۾ لوڙهي ڇڏيندا. پوري پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ سنڌ جي اصلي سگه بارودي هٿيار ۾ لڪيل آهي ۽ اها ئي سنڌ جي اصلي سگه آهي. اها کهڙي نہ کلڻ هاب هٿ ۽ وڏائي واري ڳاله آهي، جو سنڌي سمجهندا آهن تہ سندن تلوار جو ڪير مقابلو ڪري ڪونہ ٿو سگهي. هڪ فوجي سپاهي جي حيثيت ۾ سنڌي ڏاڍا مخلص ۽

فرمانبدار ٿين ٿا. پر منجهن اهو عيب آهي جو وٽن فوجي ضابطو ۽ تنظيم ڪونہ آهي. جڏهن پنهنجي رڳ تي ايندا آهن تہ پنهنجي ڪئمپ مان بہ چوڙڻي ڪندي ڪونہ مڙندا آهن. سنڌ جا ڪيترائي قبيلا آهن. انهن قبيلن جون وري چاڙهون آهن، انهن چاڙهن جا وري پاڱا حصا آهن، جن جا مختلف نالا آهن. انهن سڀني جو اٺڻ ويهڻ هڪ جهڙو آهي، جنهن ڪي عام ماڻهو چئي سگهجي ٿو منجهن، ريتن رسمن ۽ مذهب ڪري ٿورو ڪجه فرق آهي.

ريتون رسمون

سنڌي ماڻهو اصلي سنڌ جا ئي رهواسي آهي. ٿوري وقت کان پوءِ جڏهن هو پاڻ ۾ ملندا آهن تہ هڪ ٻئي کان پهريائين پنهنجي ٻارن جي هٿ سڄي ۽ مال رزق جو پڇندا آهن. چاڪاڻ تہ انسان جي عزت لاءِ اٺن، مينهن، ڍڳن ۽ ٻڪرين جو ڪنهن وٽ هجڻ ضروري سمجهيو ويندو آهي ۽ انهن جي ڪٽنب جي ڀاتيءَ جهڙو ڀانيو ويندو آهي. اهي ماڻهو جيڪي سنڌ جي اوڀارئين دنگ سان (ٿر ۾) رهن ٿا، سي سنگهار آهن ۽ مال رزق ڪانسواءِ جيا پوئي ڪونہ ٿي سگهي. هو پيهيون پڪا اڏي وانديون ٺاهي وهندا آهن ۽ اڄ هٽ سپاٽي هٽ وتندا آهن. مال جي سنگ سانڍ ڪندا، ٻين ملڪن جي ڏاڙن جيان هو، هو تنبن ۾ ڪونہ وهن. پر سَر ڊپ ۽ ٻيو گاهب گڏ ڪري، هلڪيون سلڪيون ڪاٺيون اڏي جهوپڙي جوڙي وٺندا آهن. انهن سانگي ماڻهن جو کاڌو ٻاجهري جي مانيءَ ۽ کير مکڻ آهي. ٻاجهري اڪيلوان آهي، جيڪو سندن علائقي ۾ ٿيندو آهي. هن فصل جي پوکي راهي بہ ايتري ٿيندي آهي جنهن سان انهن جو پيٽ گذارو بہ مس ٿيندو آهي. گوشت فقط ٻاڪرو ڪائيندا، پر اهو بہ ڪنهن ويلي وقت سان ڪنهن عيد براد تي، ڏنار پاڻ سان هٿيار ڪٽندا آهن، چاڪاڻ تہ سندن علائقو بربٽ بيابان آهي جتي چور ڌاڙيل هوندا آهن. ڪين اڊڪو هوندو آهي تہ متان هي سندن مال ڪاهي وڃن. هي انساني سماج ڏاڍو سادو آهي. ايترو سادو جيترو سادا ويچارا ماڻهو پاڻ هوندا آهن. ساڻن جيڪڏهن ساڙ ۽ ڪينو ڪبو ٿا ڪا لالچ ڪبي تہ ويچارا ڏاڍي پسارين پئجي ويندا.

ويس

هنن ماڻهن جو خاص طور تي مسلمانن جو (چاڪاڻ تہ اتي دنگ سان راجپوت رهندا آهن(14) لباس جوڙي جي ڪپڙي تہ اتي انگ سان چولو هوندو

آهي، جيڪي ٻئي نير ۾ ٻڏل هوندا آهن. مٿان لنگيءَ جو سندرو ٻڌل هوندو آهي، جيڪا ٿڌي جي ٿهيل، پٽ، سوٽي تند ملائي جوڙي ويندي آهي. مسڪين ماڻهو جهڙو تهڙو ڪپڙو سندري طور چيله سان ٻڌندا آهن. ڪڏهن وري ضرورت ويل اها لُنگي مٿي سان ٽوپي مٿان ٻه ويڙهي چڙهيندا آهن جيڪا سدائين سندي مٿي ۾ پيل هوندي آهي. مسلمان عورتن جو ويس قدم هندو ريتن رسمن مطابق هوندو آهي. ٿلهي ڪپڙي جيي انگي يا گج پائينديون آهن. مٿي تي ڏاس مان ٿهيل ڊگهي پوتي رکنديون آهن جيڪا هيٺ وڃي پير ڪٽندي آهي. مذڪوره انگي يا گج سيني تائين هوندو آهي، جيڪو ڪلهن کان هيٺيان ۽ مٿان ڏوري سان ٻڌي قابو ڪيو ويندو هو ۽ پٺي خالي ڇڏي ويندو هئي. اهي مسلمان جن جي دعوي آهي ته هو هندن مان ڦري مسلما ن ڪونه ٿيا آهن،پر انهن ماڻهن جي ڦريءَ مان آهن، جن اسلام جو بنياد رکيو هو، تن جون عورتون سٿڻون ۽ مٿان چولو پائينديون آهن. سندن لٽا ڪپڙا گهڻو ڪري سائي رنگ جا هوندا آهن، جنهن مان پتو پوندو آهي ته سندن لاڳاپو ڪنهن سيد گهراڻي سان آهي.

اهي ماڻهو جيڪي سنڌوءَ جي ڪناري يا ويجهو ڪنهن ميداني علائقي ۾ رهندا آهن، سي مٿي بيان ڪيل ماڻهن کان مختلف آهن، سندن ڏنڊو پوکي راهي يا ونج واپار هوندو آهي. سندن گهر ٻه گهڻو ڪري هڪ جائتا هوندا آهن ۽ لڏ پلاڻ ٻه ڪونه ڪندا آهن. هن قسم جي ماڻهن جو معاشرو وسيع هوندو آهي. ڪٿي وري ائين ٻه ڏسڻ ۾ آيو آهي ته پنهنجن فصلن جي وٽين پاسن ۾ اهي ننڍا وڏا ڳوٺ ٻڌي وهندا آهن.

چوڙ واري علائقي جي اوله پاسي ۽ ٿٽي ڪان اتر اوله ڏس ۾ بلوچن جو هڪ قبيلو آهي جن کي جاڪيا (Jaguias) ♦ سڏيو ويندو آهي، رهندا آهن. هو ڪانن مان ٺهيل پکن ۾ رهندا آهن ۽ لڏي پٺڻ مهل اهي ٻه پٺيون ڪنيو هليا ويندا آهن. سندن پکا ڏاڍا مضبوطيءَ سان ٺجضڌ هوندا آهن، جيڪي گرميءَ، سردي، مينهن ۽ انڌارين جي سٽ ٻه سهي ويندا آهن. انهن پکن ۾ رهندڙ ماڻهن کي سنڌي پاکڙيجا (Pakhiraja) سڏيندا آهن. مان سمجهان ٿو ته هن لفظ جي معني جهنگل جو بادشاهه آهي.

♦ٿي سگهي ٿو جوکيا هجن.

سنڌيڪا :سنڌ جي علمي ۽ شعوري ترقيءَ ۾ ڀاڱي ڀائيوار

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

ڪاڌ خورڪ

سنڌ ۾ رهندڙ ماڻهن جي وڏي انگ جي ڪاڌ خوراڪ مڇي ۽ چانور آهي. پر هتي ڪي اهڙا ماڻهو ٻه رهندا آهن، جن جو رسم ۽ رواج ڪين مڇي کائڻ کان منع ڪري ٿو. اهي برهمڻ ۽ ڀاٽين مان ڪي ٿورا ماڻهو آهن. جيڪي مڇي ڪونه کائيندا آهن. هتي لاهوري گجر جام ٿيندي آهي ۽ ماڻهو هن کي گهڻو ڪتب آڻيندا آهن. ذائقي ۾ سٺي ته ڪانه هوندي آهي، پر سستي تمام گهڻي آهي ۽ پيو ته منجهس واڌ ويجهه وارا جزا پڻ گهڻا آهن.

هندو

هندو، سنڌي معاشري جو هڪ حصو آهن ۽ پنهنجو اصل مذهب سان لاڳاپيل آهن. انهن مان ڪي ڀاٽيا ته ڪي لوهاڻا آهن. انهن جا گروه جدا جدا هوندا آهن، جن مان پوڪرڻ Pakarna ۽ ڪي سرست برهمڻ آهن. عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت ڀاٽين ۽ لوهاڻن ذڪر گهڻو اچي ٿو. انهن ٻنهي ذاتين جو اصل نصل سنڌي آهي، پر هاڻي وڻج واپار ڪارڻ اولهه هندستان جي ٻين ملڪن ۽ عربستان ڏانهن هليا ويا آهن.

سنڌ جي هندو ڀاٽيا قبيلي کي پنهنجي ريت رسم مطابق فقط سائي ڀاڄي کائڻي ڪونه آهي پر ڪين مڇي کائڻ ٻه اجازت آهي. پر هن قبيلي مان ڪي ماڻهو لڏي پلاڻي هندستان هليا ويا ۽ اتي وڃي وشنو ڌرم اختيار ڪيائون، جنهن ۾ شخصي صفائيءَ ۽ سنائي تي گهڻو زور ڏنل آهي. ان ناتي سان هن ڪاڌي خوراڪ ۾ ٻه هنن پرهيز ڪرڻ شروع ڪئي آهي. سنڌ ۾ رهندڙ ڪي ڀاٽيا پنهنجي اصلي ڌرم تان ڦري ويا آهن.

سنڌ ۾ لوهاڻن هندن جو تعداد تمام گهڻو آهي. هو پنهنجي گذر سفر لاءِ هر ڌنڌ ڪندا آهن ۽ وقت جي حڪومت ۾ شريڪ ٿي وڏا سرڪاري عهدا ٻه ماڻيندا آهن. هن مان اهي ماڻهو جيڪي مسلمانن سردارن ۽ حڪمرانن وٽ وڏن عهدن تي آهن تن جو ويس مسلمانن جيان هوندو آهي ۽ ڏاڍا صاف ۽ معزز ڀيا لڳندا آهن. باقي ٻيا ڏاڍا گدلا هوندا آهن ۽ سندن ڪپڙا ٻه ميرا ڪنا ڀيا ڏسبا آهن. سنڌي ۾ پهاڪو ڏيندا آهن ته 'فلاڻو اهڙو ميرو آهي جهڙوڪ لوهاڻو'. ڀاٽيا ۽ لوهاڻا، ٻئي جٽيو ٻه پائيندا آهن ته مسلمانن جيان ڏاڙهي ٻه رکائيندا آهن، پر هاڻي هنن ڏاڙهي ڪوڙائڻ شروع ڪئي آهي. اهي لوهاڻا جيڪي سرڪاري نوڪرين ۾ آهن، تن کي ڏاڙهي رکرائڻ جي سختي سان

تاڪيد ٿيل آهي. اهي پاڻٽئون ڇاڻٽئون به ڏاڙهي جو خيال رکندا آهن. لوهاڻن هندن ۾ گهڻين شادين ڪرڻ جو رواج ڪونه آهي. لوهاڻن هندن جو واسطو سرست برهمڻ سان آهي. لوهاڻن ۽ لوهاڻن جي برهمڻن جي هلت چلت اٿڻ ويهڻ ۾ ڪو خاص فرق ڪونه هوندو آهي. سندن برهمڻ به هن جيان مڇي گوشت کائيندو ۽ شراب جا چُڪا به چاڙهيندو آهي. جنم، مرتئي ۽ وهانو جي موقعي تي ڪيس گهڻو ڪجھ ملي ويندو آهي، جنهن سان سندس پيٽ گذر به ٿيندو آهي. هو هڪ ديوي ماتا جي به پوڄا ڪندا آهن. سمنڊ يا سنڌو درياھ جي پوڄا واسطي هنن جون ڪيتريون پيگوڊائون ٺهيل آهن. سنڌو درياھ جي پوڄا لاءِ ڪنهن ٿانو ۾ درياھ جو پاڻي آندو ويندو آهي. پوڪرڻ، برهمڻ، ڀاٽين جا ٻانيڻ آهن. اهي سرست برهمڻ ڪان وڌيڪ پڪا هندو آهن. پوءِ به هندستان ۾ رهندڙ ٻين فرقي جي هندن ڪان گهٽ ڪٽر آهن.

ٻولي

سنڌ جي ٻولي پنهنجي لکت واري آهي. سندس لکڻ جو نمونو پنهنجو آهي ۽ ڪاٻي ڪان ساڄي طرف لکي ويندي آهي. سندس علامتون اصليت سان واسطو رکن ٿيون ۽ تڪڙي لکي سگهبي آهي. اکر هڪ ٻئي ۾ اندر ويندا پيا پائبا. مٿس ٿورو ويچار ڪري ڏسبو ته هنن جي لکت ٻين لان وڌيڪ ملبار جي ٻولي جي لکت جهڙي آهي. پر جيڪڏهن هر اکر کي پيچي جدا جدا ڪري ڏسبو ته ان سان ڪابه هڪجهڙائي ڪانه ٿي رکي. سنڌ ۾ عام طور به ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون. انهن مان هڪ ته سنڌي آهي جيڪا سنڌ جي اصلي ۽ بنيادي ٻولي آهي، ٻي ٻاروچي ٻولي آهي جيڪا لکيل صورت ۾ ڪانه ٿي ملي پر مان ڪٿي ڪٿي عربي رسم الخط ۾ لکيل ڏٺي آهي.◆ جيئن مان مٿي چئي آيو آهيان ته سنڌي ٻولي جي صورتخطي موجود آهي ۽ ان کي پنهنجي الف ب آهي. مان ان جي ٿوري ڄاڻ به رکان ٿو. معلوم ٿئي ٿو ته اها ڄڻ سنسڪرت جي هڪ ڇاڙھ آهي، جنهن هندستان کي ٻيون ڪيتريون ئي ٻوليون آهن. مان هتان جي عالمن جو هن ڳاله ۾ قائل آهيان ته سنڌي ٻولي سنسڪرت مان ڦٽي نڪتي آهي. ساڳئي ذريعي جي آڌار تي چئي سگهان ٿو ته سنڌي ٻولي ۾ گجراتيءَ ڪان وڌيڪ سنسڪرتي لفظ موجود آهن ۽ ٻيو ته سنڌي ٻولي ۾ نئين

◆امڪان آهي ته هن سنڌي ٻولي عربي لپيءَ ۾ لکيل ڏٺي هوندي.

دور سان لاڳاپيل نوان لفظ گهٽ آهن. مون کي اها ڳالهه به محسوس ٿئي ٿي ته هنن جي ڪن لفظن جا اصل بنياد هڪ جهڙا آهن، پر ٻولي جي سيني لفظن ۾ هڪ جهڙائي ڏسڻ ۾ ڪانه ٿي اچي. گجراتي ته خالص هندي ٻولي آهي. سنڌي ۽ پنجابي ٻوليءَ جي لفظن ۾ گهڻي هڪ جهڙائي نظر اچي ٿي. ائين ٿو ڄڻ ته پنجابيءَ جو لهجو آهي.

سنڌي ٻولي هتان جا رهاڪو هندو ۽ عام ماڻهو ڳالهائيندا آهن ۽ سنڌ جي عام ٻولي آهي. ڏکڻ طرف ٿر واري علائقي ۾ جاڙيجن جي ڪڇ ۾ به ڳالهائي ويندي آهي، پر ان ۾ ٿورو فرق آهي. ڀاٽيا ۽ لوهاڻا هندو به هاڻي اچي ڪڇ ۾ رهيا آهن ۽ پاڻ سان منهنجي نج ٻولي به کڻي آيا آهن. اَبيرا، جاڙا ۽ ڏنار پنهوار گجرائتي ڳالهائيندا آهن. هي ڪڇ جا رهاڪو ڪونه آهن، پر ڪيترين صدين ڪان ٻين ڪان اڳ هتي اچي وينا آهن ۽ ٻين مٿان غالب ٿي ويا آهن. هاڻي ڪڇ ۾ گجراتي ٻولي لکي پڙهي ويندي آهي. ٻروچن جا گهڻا قبيلا ٻاوچي ٻولي ڳالهائيندا آهن. هو بلوچستان مان لڏي اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا آهن. سنڌي ٻولي عربي، فارسي، پنجابي ۽ سنسڪرت جي گڏيل ڪچڙي آهي. هن ٻولي جي ڳالهائڻ جا لهجا به گهڻا آهن. مان ضميمي ۾ سنڌي ۽ ٻاروچي ٻولي جا ڪي لفظ ڏنا آهن، جن جي پاڻ ۾ تمام گهڻي هڪجهڙائي آهي.

حڪومت تي هڪ نظر

سنڌ جي ڪلهوڙن جي حڪومت قبائلي سردار نموني هوندي هئي، جيڪو ڪلهوڙن جي قبيلي جو سردار ٿيندو هو، سوئي سنڌ جو حڪمران تسليم ڪيو ويندو هو. هر مسلمان فرد پنهنجي عقيدي موجب وقت جي حڪمران جو فرمانبردار رهڻو آهي. هندو وري اهڙا هوندا آهن. ان ڪري اهي هر حڪمران سان ڄڻ واڳجي ويندا آهن. ڪلهوڙا گهراڻي جي پڇاڙيءَ واري حڪمران جي زماني ۾ اهڙا ڪي ڪڏا ڪرتوت ٿيا، جو سندن فوج ڪائن ڦري وئي. اهڙين وڳوڙي حالتن موجوده ٽالپر گهراڻي کي اڳتي اچڻ جو موقعو ڏنو جنهن سنڌ جي سياسي واڳ سنڀالي ورتي.

هن گهراڻي سنڌ جي حڪومت ڪرڻ جو فوجي طريقو استعمال ڪيو. راڄ ڪرڻ جي هن طرز کي جيڪڏهن سوچي ويچاري ڏسجي ته سارو ڪوڪلو ۽ نبل نظر ايندو. سندن حڪومت ڪرڻ جو مول مقصد دولت گڏ ڪرڻ ڪان سواءِ ٻيو ڪجھ به ڪونه هو. هنن ڏن ڪني ڪرڻ ڪارڻ ڏاڍا ۽ ڪنورتا ڪان

ڪم ورتو. ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو سنڌن ٽيهن سالن جي حڪومت دوران محصول پورو ٽيون حصو گهٽجي ويو آهي. حڪمران ڇا ڪندو آهي، جو آباد علائقا سرڪاري عملدارن کي ٺيڪي تي ڏئي ڇڏيندو آهي . اهي عملدار زمين جي ڍل ايڏي مٿي وصول ڪندا آهن جو ماڻهو ڏئي ڪونه سگهندا آهن. عدم ادائگي جي حالت ۾ ڏنڊ ۽ ٻيون ڇٽيون ڀري پنهنجي عزت ۽ ڪَل بچائيندا آهن ۽ ايترا پئسا ڀري ڏيڻ لاءِ تيارٿي ويندا آهن، جيڪي مٿن مڙهيا ويندا آهن. (15)

ٽالپر مير هر جمعي تي دربار ۾ پنهنجي سامهون، انصاف لاءِ قاضي وهاريندا آهن، انهيءَ لاءِ ته جيئن ڪنهن سان ڏاڍ نه ٿئي. انهيءِ جو مقصد به گڏ ڪرڻ هوندو آهي. فريادي ۽ جوابدر ڏر کان ايتري ته گهڻا پئسا ورتا ويندا آهن، جو ڏني پورا ڪونه ٿيندا آهن. اهڙا ڪي ٿورا مثال ملندا، جو ضمير فروش قاضي ڪنهن ڌر کان پئسا ڪونه ونندو هجي. اهو تڏهن ٿيندو آهي، جڏهن ڪو ڏاريو ولايتي ماڻهو ڪنهن سنڌي تي دانهيندو آهي. اهڙي قسم جا مامرا مير غلام علي اُڪلائيندو آهي. ڦاسي جي سزا ڏيڻ جو اختيار ٻن مڪيه ٽالپر سردارن کي هوندو آهي. ٻيا عملدار اهڙا ڏوهي هنن ڏانهن موڪلي ڇڏيندا آهن.

ٽالپر خاندان واري موجوده حڪومت فوجي ڏاڍ ۽ جبر واري حڪومت آهي. ايشيا جي ملڪن ۾ اهڙي فوجي ڏاڍ ۽ حڪومت جي ٻين ڪڌن ڪرتوتن جا حوالا تاريخن ۾ درج ڪونه ڪيا ويندا آهن. پر ڪو ماڻهو اهو سوال پڇي سگهي ٿو ته اهڙي ڏاڍ ۽ دٻڙ دئونس واري حڪومت جو ڪٿي لڪيل احوال ملي سگهندو يا نه. ٽالپر گهراڻي بابت حقيقت حال اها آهي ته هن مقبول عام حڪومت تي غاصبانه قبضو ڪيو آهي ۽ فوج جي مدد سان جيڪو هو راج هلائي رهيا آهن، سو به ان جو ڪارڻ ته جيئن هنن جي خلاف ڪير ٻڙڪ به ٻولي نه سگهي. سنڌن حڪومت جي موجودگي جو ٻيو سبب اهو آهي ته ڪابل جي پٺاڀ حڪومت ۾ ڦيٽاڙو حڪومت ڪاهي پيو آهي ۽ سنڌ تي اهڙي نموني راج ڪري رهيا آهن، جو هنن جي ڪنهن تي اک به ڪانه ٿي ٻڏي. هي گهراڻو پنهنجي رعيت جو گهٽگهرو ڪونه آهي. سنڌن راج ڪي اٽيهوئي ٻهڻ جو اڍڪو آهي. هو پان به ڍلن، محصولن ۽ پرائي دولت جي ڦرلٽ ڪرڻ مان سمجهن ٿا ته سنڌن راج پوين پساهن ۾ آهي ۽ گهڻو جٽاءُ ڪري ڪونه سگهندو. ان ڪانسواءِ هنن ٻروچن کي عام رعيت کان وڌيڪ حق ڏئي

ڇڏيا آهن، جيڪو گهڻي ڪري فوج ۾ شامل آهن ۽ اهو سٺي ۽ انصاف پسند حڪومت جو طريقو نه هوندو آهي.

اسان ڏسون ٿا ته جنهن خاندان کان حڪومت کسي وئي هئي، جنهن حڪمران گهراڻي کان ٽالپرن ڏکي اقتدار کسي ورتو، تنهن جو سنڌين مٿان ڇڱي ريت ضابطو هو. سنڌن ڪلهوڙا خاندان سان تعلق هو، جنهن سنڌ مٿان گهڻي زماني تائين راج ڪيو ۽ ان عرصي دوران سنڌ وڏي ترقي ڪئي. ٻيو هنن جي سردارن جو واسطو مرشد طبقي سان هو، جنهن جي، مسلمان رعيت گهڻي عزت ڪندي هئي ۽ انهن جي جان جو بچاءُ به ڪيو ويندو هو. ڪلهوڙن جي پوئين دور ۾ هندن تي ڏاڍ ۽ ڏمر ضرور ڪيو ويو هو. پر ان جو سبب اهو هو ته ڪلهوڙن جي تخت ۽ تاج لاءِ وڏو ڏچو پيدا ٿيو هو. هندو هميشه امن ۽ شانتي پسند ڪندا آهن. مٿن جيڪڏهن ڏوس ڏمر ٿيندو يا ڪنهن انيتي يا انياءِ ڪيو ته فوج جي سهائتا سان هلندڙ ڏاڍ جي راج ۾ سنڌن ڪُوڪ ڪير سڻندو ۽ ڪير سنڌن واهر ٿيندو. ڏيان رکڻ جوڳي ڳاله اها آهي ته حڪومت جي تبديلي ۾ ايشيا جا ماڻهو بيوس هوندا آهن. سنڌن امنگن ۽ احساسن کي ڪو ڏوڪو رسندو به آهن ته سنڌن احساس کين صحيح گس ٻڌائي ته سنگهندا آهن. پنهنجي وطن سان لاڳاپيل اهم معاملن ۾ دلچسپي به گهٽ وٺندا آهن ۽ اهو به ڪونه سوچيندا ۽ ويچاريندا آهن ته سنڌن خوشحالي ڪهڙين ڳالهين ۾ آهي. سياڻي جو ڪين ڪوبه اونو ڪونه آهي. ٻڌن ٻانهن جيان ڪڌ لڙا وتندا آهن، پوءِ ڪٽي ڪير به چار ڏوڪڙ ڏئي يا ڪين ڦري فقير ڪري ڇڏي.

ڪلهوڙن پنهنجي گهراڻي جي وڃايل حڪومت هٿ ڪرڻ واسطي ويهن ئي نهن جو زور لاتو، پر ڪجھ ڪري نه سگهيا. مسلمان گهراڻو جيڪڏهن ڪنهن ٻئي وڏي گهراڻي جو جوڙ جيس جو هوندو آهي ۽ سگھ ۾ هڪجهڙائي رکندو آهي ته ساڙ ۽ ڪيني کان سندس ڄنگهن ڪڍڻ ۾ وسان ڪونه گهٽائيندو آهي. سو ميرن ٽالپرن به ڪلهوڙن سان ائين ڪيو. سنڌ مختلف قسمن جي حڪومت هيٺ رهي آهي، جو هن ملڪ سان ڏاڍ به ڪيا آهن. پر ٽالپرن مذڪوره حڪومتن کان وڌيڪ سنڌ جي رهواسين مٿان ڏاڍ ۽ ڏمر ڪيو آهي.

سنڌ جي هندوءَ ڪيترين صدين کان وٺي اسلامي حڪومتن کان سواءِ ٻي ڪابه حڪومت ڪانه ڏٺي آهي. سنڌن رشتا ناتا هندستان جي هندو برداري کان ٽٽي ويا آهن. جيڏانهن به اک وڃائي ڏسن ٿا ته ڪين مسلمان ئي اک

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

چڙهن ٿا. هندن مان پنهنجي ذات جي نفاست، نزاڪت ۽ امتياز وارو احساس جڻ ته ختم ٿي ويو آهي. سنڌ کان ٻاهر ٻين علائقن ۾ اڃا اهڙيون ڳالهيونن موجود آهن. اتي مسلمان حڪمران ڪيڏي به ڪٽي هندن کان نفرت ڪندا آهن، پر پوءِ به هندو پنهنجي ڌرم جي مٿان ۽ اصول قائم رکندا آيا آهن. اهڙين ڳالهين کي نظر ۾ رکي مسلمان حڪمرانن هندن کي رعايتون ڏائي ڇڏيون آهن. مسلمانن جي ڏاڍ ۽ ڌهڪاءَ واري حڪمت عمليءَ ڪري اهڙو ڪو هندو ڪونه اٿيو آهي، جنهن پنهنجي آزاد ملڪ لاءِ جاکوڙيو هجي يا انهن هندن جي آجپي لاءِ هٿ پير هنيا هجن. جيڪي مسلمانن جي ظلم جي چڪيءَ ۾ پيسجي رهيا هجن.

سنڌ جي کهڙي نه گهڻ رنگي تصوير آهي. هن هزار سال جي عرصي دوران ڪو هندو ماڻهو ڏسڻ ۾ ئي ڪونه ٿو اچي. جنهن پنهنجي جان بچائڻ جا جتن ڪيا هجن يا پنهنجي برادري کي هن بدترين غلامي مان آجي ڪرائڻ لاءِ پاڻ پتوڙيو هجي. سنڌ جي فتح کان پوءِ هتان جي اصلي رهاڪوءَ ڪڏهن به هن ملڪ کي آزاد ڪرائڻ جا جتن ئي ڪونه ڪيا آهن. رڳو سما گهراڻو آهي. جنهن پهريائين مذهب بدلايو ۽ پوءِ سنڌ جي سياسي واڳ سنڀالي هئي.

هندن جا قبيلا جيڪي هتان جي اصلي ڌرتي ڌڻي هئا، سي اڄ مسلمانن جي غلامي ۾ قطارون ٻڌيو بيٺا آهن ۽ مسلمانن سان گڏجي جڻ ته مسلمان ٿي ويا آهن ۽ ائين پيو پائنبو ته جڻ پاڻ به مسلمان ٿي ويا آهن. سندن نالا ۽ ويس سو جدا آهي، جن سان پتو پوي ٿو ته هندو آهن. پنهنجي ڌرمي متن کي نظر ۾ رکي ڪين مسلمان کان الڳ رهڻ ڪپي ۽ پنهنجي الڳ وجود جو احساس ڏيارڻ ڪپي.

ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو ته هڪ ئي گهر جا مختلف ڀاتي هڪ ئي وقت ٻنهي مذهبن جي اصولن جي پوئواري ڪندا آهن. جڏهن به هندو گهراڻو مسلمان ٿيندو آهي ته نالا اهي ئي هندن وارا رکندو آهي. هندو وري پنهنجي مذهب سان به سچا آهن ۽ مسلمانن جو مذهب اسلام جي به دل سان عزت ڪندا آهن. جتي اهڙو قسم جو معاشرو ۽ اهڙي قسم جو اٿڻ ويهڻ هجي ته اتي گهٽ ۾ گهٽ هي ڳاله به هجڻ کپي ته مذهبن ۽ ذاتين جو فرق ضرور هجڻ کپي ۽ هندو هندو هجي مسلمان مسلمان رهي. سنڌ ۾ هندو ڌرم جي اڃا اها حالت آهي. هي ملڪ هندستان جي ڏکڻ اوله ڏس تي آهي. سنڌ جا اصلي ماڻهو پري کان ئي سڃاڻي وٺبا آهن.

اسان پنهنجي اصلي موضوع تان ڪجه ٿڙي ٻئي طرف هليا ويا آهيون. هنن ٻن چئن ٻولين وسيلي اهو ڏيکارڻ جڻ ضروري ٿي پيو هو ته سنڌ جو اصلي رهاڪو هندو سنڌ جي حڪومت کي تبديل ڪرڻ جو طاقت رکي ٿو. هن مان اهو مقصد به آهي ته ڪين ڌرمي اتساه برغلائي وٺجي ۽ وري آٽي ڪلهوڙن کي سنڌ جو حڪمران بڻائجي.

هتي اسان کي ڪي ڳالهيون ڏسي اچرج به ٿئي ٿو ته ٽالپر غير عوامي ۽ غير مقبول حڪمران هوندي به هندن سان تعصب ڪونه رکندا آهن. هندن تي حڪمرانن جو تمام گهڻو ويساه آهي. ڪن ڳالهين ۾ ٽالپر مٿن مسلمانن کان به وڌيڪ اعتماد رکن ٿا. ڇاڪاڻ ته هندن کي وڌيڪ اهم ۽ حساس کاتن ۾ وڏيون نوڪريون ڏنيون ويون آهن. سنڌ ۾ شيعن ۽ سنين کي هڪ جهڙا حق آهن. حڪمران پاڻ مسلمانن جي شيعي فرقي سان واسطو رکن ٿا. سنڌ اندر تعداد ۾ سني وڌيڪ آهن.

مٿن مسلمانن کان به وڌيڪ اعتماد رکن ٿا. ڇاڪاڻ ته هندن کي وڌيڪ اهم ۽ حساس کاتن ۾ وڏيون نوڪريون ڏنيون ويون آهن. سنڌ ۾ شيعن ۽ سنين کي هڪ جهڙا حق آهن. حڪمران پاڻ مسلمانن جي شيعي فرقي سان واسطو رکن ٿا. سنڌ اندر تعداد ۾ سني وڌيڪ آهن.

ٽالپر ميرن جو هندو بت پرستن ڏانهن آزاد قسم جو رويو آهي، پر سندن دلي خواهشن ڪين ملسمان ڪرڻ جي آهي. غريب طبقي واري هندن کي ڪنهن نه ڪنهن طريقي اسلام جي ويجهو اچڻ تي مجبور به ڪيو ويندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن هندو لوهاڻي هڪ مسلمان کي چيو ته ”يار تون منهنجو ياءُ آهين“ يا چوندس ته ”مان توسان سفر تي گڏجي هلڻ ٿو چاهيان“ پوءِ ان واٽئين جو زوري.. وڍي(طهر ڪري) مسلمان ڪري ڇڏيندس. پر اڃان تائي اها ڳاله ڪانه ٿي آهي جو مذهبي اختلاف جو سبب ڏئي هندن جي مال ملڪيت کي ڇيهو ڪونه رسايو ويو آهي ۽ نه ئي وري سندن ڏيل کي ڪو ڏک پهچايو ويو آهي. ڪلهوڙا گهراڻي جي زوال مان شايد ٽالپر ميرن ڪو سبق سکيو هجي ۽ ان ڪري اڻ ڏري حڪمت عملي اختيار ڪئي هجي. اهو به ٿي سگهي ٿو ته هندو پئسي ڏوڪڙ وارا آهن ۽ ڪنهن امڪاني مالي مدد جي آسري تي سهپ واري ڳُجي ڏاري هجين.

ٻئي پاسي کان سندن مقرر ڪيل نواب اهڙو ته ڳاٽي پڳو محصول ٿا مڙهين، جو اهڙي ڏاڍ کان سڄي دنيا خبردار آهي. سندن لالچ ج به سنڌو آهي

تہ سيڙهو. وَڍي(رشوت) جا بہ واهہ جو هيراڪ آهن. ان ڪري وڻج واپار ٺپ ٿي ويو آهي ۽ وڻج واپار سان لاڳاپيل ڪارخانا بہ پوين پساهن ۾ آهن. جيڪڏهن وقت سر انهن خلا ڪو انقلابي قدم نہ کڻبو تہ اهي ڪارخانا هلڻ کان بيهي ويندا. هن حڪمت عملي ڪري ٿوري وقت لاءِ تہ ڪين فائدو رسندو پر وڻج واپار ۽ ڪارخانن گهٽ ٿي وڃڻ ڪري سنڌن محصول گهٽ اچڻندو ۽ آمدني، جيئن پوءِ تيئن گهٽبي رهندي. اها بہ هڪ حقيقت آهي تہ ٽالپر ميرن پنهنجو گڏ ڪيل پئسو ڏوڪڙ، پنهنجي ٽر ورن قلعن ڏانهن موڪلي ڇڏيو آهي ۽ اتر پار کان ايندڙ حملي آورن کان پاسي تي رکي ڇڏيو آهي. جن جي هلان جو اڊڪو اٿيهوئي سنڌ کي لڳو پيو هوندو آهي. هاڻي وري انگريزن جي فوج بہ سنڌن اوپارئين دنگ وٽ اچي پهتي آهي. ان ڪري بہ ڪين اقتدار ڪسجڻ ۽ خزاني ڦرجڻ جو ڊپ اچي وڪوڙيو آهي ۽ هنن پنهنجو خزانو ڪٽي جابلو علائقي جي هڪ قلعي ۾ محفوظ ڪرايو آهي، جيڪو حيدرآباد کان اتر الهندي طرف آهي. (16) هي قلعو هاڻي نهي تيار ٿيڻ وارو آهي. هن قلعي جي جاگرافيائي صورتحال ۽ تعمير اهڙي آهي جو سنڌ جا حڪمران هن قلعي کي اِجيت سمجهندا آهن. ميرن جو سڄو خزانو سون ۽ هيرن جواهرن تي مشتمل آهي. ملڪ جي ڍل ۽ محصول جيڪو گڏ ٿيندو آهي، تنهن مان سون ۽ هيرا خريد ڪيا ويندا آهن. هن خزاني ۾ جمع ڪيا ويندا آهن. پر سنڌن هنن ڪرتوتن مان سنڌ جي وڻج واپار صنعت کي ڪيڏو ڪاپاري ڌڪ لڳي رهيو آهي، تنهن جو ڪين ويچار ڪونہ آهي. اهڙي طريقي سان جيڪي سون ۽ چاندي جون ڏيتيون ۽ نقعد زر هڪ جاءِ تي گڏ ٿينديون رهنديون ٿيون، سا ملڪ ۾ ڦرڻ کان بيهجي وڃي ٿي. ملڪ جو حقيقي خزانو اهو آهي، جيڪو ڦرندو رهي.هڪ هنڌ بيٺل پئسي جو اندازو ڪرڻ بہ ڏاڍو ڏکيو آهي. جيڪڏهن اسان سرڪاري ڍل ۽ محصول ۽ ساليانى خرچ جو اندازو لڳائيندا سين ، جهڙي ريت ضميمي ۾ درج ڪيو ويو آهي، تہ پتو پوندو تہ ٻارهون عوام ۾ ڦرندڙ دولت تمام گهٽ آهي. ان ليکي سان پتو پوي ٿو تہ ميرن وٽ گڏ ڪيل خزانو تمام گهڻو آهي.

ميرن جي اختيار ڪيل حڪمت عملي تمام سادي ۽ ڪل جوڳي آهي. هو ولايتي ماڻهن جي رلڻ ملڻ کان ائين ڀيا ونءُ ويندا آهن، جيئن ڪانءُ وڃي ڪمان کان، منجهن شڪ ۽ گمان ڪندا آهن. ساڙ ۽ ڪيني ۾ گهٽ ڪونہ آهن. سنڌن هلت چلت اهڙي هوندي آهي، جو ولايتي ماڻهو پنهنجي بي عزتي

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سنڌيڪا :سنڌ جي علمي ۽ شعوري ترقي ۾ ڀاڱي ڀائيوار

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

پيا محسوس ڪندا آهن. ائين ڪرڻ مان هو ائين سمجهندا آهن تہ پنهنجي ملڪ جي آمدني جا وسيلا اسان کان لڪائي سگهڻ ۾ ڪامياب ويندا ۽ سنڌن رعيت جا ذهني لاڙا ۽ خوهشون کهڙيون آهن، تن کن بہ ولايتي ماڻهو بي خبر رهجي ويندا. سنڌن اها بہ عادت آهي تہ ولايتي ماڻهو سان ڏاڍي هٺ، وڏائي ۽ آڪڙ سان پيشا ايندا آهن، اهڙيون قسم جون اجايون ڳالهيون ڪري پنهنجي اعلي شان، مان ۽ مرتبي جو ڄڻ اظهار ڪندا آهن، پر اهو ڪڏهن بہ سمجهڻ نہ گهرجي تہ سنڌن حال ۽ مال هڪ جهڙو آهي. سنڌن ولايتي ماڻهن لاءِ ساڙ ۽ ڪينو ڏيان ڏيڻ جوڳو آهي. جڏهن هو اسان ولايتي ماڻهن کي دڙڪو دهمان ڏين ٿا تہ سمجهڻ کپي تہ هو اجائي لاف ۽ ٻٽاڪ هڻي رهيا آهن. ڪندا ڪجه بہ ڪونہ، سکڻي ڪُني گهڻي ايامي. حقيقت اها آهي تہ هو خود پاڻ ڊڄي رهيا آهن ۽ پنهنجي ڊج ۽ اڊڪي لڪائڻ لاءِ جتن ڪري رهيا آهن. هو پنهنجي جذبن تي ضابطو رکي ڪونہ سگهندا آهن ۽ حقيقي وت کان وڏيڪ هام هڻندا آهن. گڏ ڪيل خزاني بابت مير صاحب چوندا آهن تہ اهو تڏهن استعمال ڪيو ويندو جڏهن سنڌ کي ڪنهن ٻاهرئين هلان جو اُڊڪو هوندو ۽ مذڪوره خزانو تڏهن فقط عام ڀلائيءِ واسطي ڪتن آندو ويندو. پر عام طور چيو ائين ويندو آهي تہ جڏهن سنڌ کي ڪا سوڙهہ پئي ۽ ڪو ڏاريو ديس تي ڪاهي آيو تہ مير صاحب خيرن سان اهڙا ڊڄڻا آهن جو پنهنجي ناٽو ٻيڙن تي رکائي مسقط وڃي ساهہ پٽيندا.

انگريزن ڪانسواءِ ڪنهن ٻئي ولايتي طاقت ميرن جو ڏيل ڪونہ ڏڪايو آهي. هو بہ هميشہ هنن کي چڙ ڪندا رهيا آهن. گذريل پندرهن سالن ۾ اهڙا ڪي واقعا ٿي گذريا آهن، جن مان ڪين اهو ٿورو ڪجه احساس ٿيو آهي تہ انگريز اهڙي قوم آهن، جيڪي وڏن بادشاهن ۽ وڏين قومن مٿان سوپ ماني سگهن ٿا ۽ اهي هاڻي وڏيون وڏيون ٻرانگهون پريندا، سنڌن دنگن جي چوڌاري تڪرو تڪڙو گهيرو ڪري رهيا آهن، سنڌ جي ٻٽاڪي ميرن ۾ هاڻي اچي ڦقري پئي آهي ۽ اهڙي قسم جي ڊپ ۽ ڊاءِ کي لڪائي بہ ڪونہ ٿا سگهن. اهڙي اڊڪي ۽ ڊپ کي هنن ڪيترن موقعن تي ورجايو بہ آهي. پر جيئين تہ انگريز سرڪار حالتن کان مجبور هئي ۽ ڪچ ۾ پنهنجي اثر رسوخ کي وڌائڻ ۾ رڌل هئي. ان ڪري سنڌ جي ميرن ۾ ڪنبڻي پئجي ويئي آهي. اها بہ هڪ حقيقت اها آهي تہ هو هاڻي قنڌار جي حڪومت جا ڏن پرو ڪونہ رهيا آهن. پٽ انگريزن جي ڪچ ۾ پهچڻ ۽ اثر وڌائڻ ڪري، سنڌ جا حڪمران

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

چالاڪي ڪري افغان حڪمرانن ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ غلط فهميون پيدا ڪري رهيا آهن، توڙي هنن سان سنڌن لاڳاپا ٿڌي ۾ ويا آهن. ان جو اڪيلو سبب اهو آهي تہ ڪين انگريزن جي حملي جو ڊپ آهي. هن ڪنبٽي ڪري هنن ڪچ جي راءِ کي انگريزن سان دوستاڻن لاڳاپن ڇنڻ جي صلاح ڏني آهي. توڙي جو اها دوستي قائم ٿئي ڪجھ مهينا ئي مس گذريا آهن.

حقيقت ۾ اها آهي تہ سنڌ جي حڪمرانن کي اچي ڊپ ورايو آهي تہ مٿان ولايتي طاقت حملو ڪري ڪانئن سنڌ ڦري وٺي. موقعي جي مناسبت سان اها ڳاله وقتائتي لڳندي تہ مير صاحب اهڙي متوقع حملي جي اڳواٽ بچاءِ لاءِ جيڪي سٿون ۾ رٿون سگهندا، تن جي ڪجھ ڇنڊ ڇاڻ ڪجي. موضوع جي لحاظ کان ان کي بلڪل تت جي صورت ۾ پيش ڪندس. ان جو سبب اهو آهي تہ پڙهندڙن جي گهڻائي هن قسم جو موضوع ۾ مٿان دلچسپي نہ وٺندي هجي.

فوج

سنڌ جي حڪمرانن جي فوج مسلمانن قبيلن مان ڀرتي ڪئي ويندي آهي. هي فوج ڳٽپ جي لحاظ کان مختلف هوندي آهي. پر جنگ ۾ بهادري سان وڙهي ڪونہ سگهندي آهي. اهي قبيلا پنهنجي لٺ سردارن جي حڪمن جي تابع هوندا آهن. سرڪار طرفان اهڙن سردارن کي زمين جو ٽڪر ملندو آهي، جنهن مان ساري خرچ جو پورائو ڪندا آهن. حڪمرانن جي پنهنجي مرضي هوندي آهي تہ ڪهرو جاگيردار پاڻ وٽ رکن ۽ ڪنهن کي ٽڪي اٿو ڏين. هڪ سال جي ٿوري عرصي ۾ ڪيترن ئي جاگيردارن جون هيڏانهن جو هوڏانهن بدليون سدليون ڪندا. ڪڏهن ري گونڪ پوندو تہ ڏھ سال بہ ڪنهن جي بدلي ڪونہ ڪن. انهن سردارن وٽ فوجي سپاهين جا نالا سندن اولاد جي نالن سميت داخل هوندا آهن ۽ اهڙن نالن کي سندن ذات سميت خبرداري سان درج ڪري حفاظت سان سانڍي رکندا آهن. اهڙي فوج جو واسطو گهڻو ڪري ٻروچ قبيلن سان هوندو آهي. جيڪڏهن ڪو سردار انهن کي اِر ڪري ڪڍي ڇڏيندو آهي تہ دربار ۾ وڃي داهيندا آهن. دربار اچار ڪري سندن ڏک سور ۽ اهنج ايذاءُ درو ڪندي آهي. جيڪڏهن سندن نالا وغيره درج نہ ڪيا وڃن ها تہ سندن دانهن ڪوڪ ڪير ورنائي ها. نالن لکڻ ڪري اهو ٿيو آهي جو سردار جي انياءَ کي ٻنجو اچي ويو آهي.

سردار، ڪڏهن فوجي سپاهي کي روڪ ڏوڪر پئسا ڪونہ ڏيندو آهي پر هر فوجي لاءِ ان ٻدّل آهي، جيڪو هر فصل تي ڪيس ملندو آهي. ڪلهوڙن جي واري ۾، جاگيردارن جهڙوڪ ٽالپر، جاڪيا Jaquias، ليڪي Leckes ۽ ڪوساب Khosabs◆ ۾ گهٽيون ڪي اونايون هونديون آهن. اهي ملڪ جا ويڙهاڪ قبيلا هوندا هئا، جن وٽ پنهنجي الڳ جهنڊا هوندا هئا. ان جي پيٽ ۾ ٽالپرن هڪ نئون ۽ سنو طريقو اختيار ڪيو آهي. اهي پاڻ وٽ ڪو وڏو جاگيردار ڪونہ رکندا آهن. هر جاگيردار وٽ هڪ هزار ماڻهو مس هوندا آهن. وڏ ۾ وڏ ٻارهن سئو ماڻهو رکي سگهندا آهن. ڪلهوڙن حڪرانن وٽ ليڪي ۽ ڪوسا قبيلا هوندا هئا. جيڪي آئي ويل پنهنجا ڪونڊر قطاري اچي سرڪار جي سهائتا ڪندا هئا. پر ميرن اهي ٻئي قبيلا پاڻ وٽان ڪڍي ڇڏيا آهن. اڳي جاگيردار خود خيال هوندا هئا، هاڻي انهن کي عملدار طور مقرر ڪيو ويو آهي. جن جو انگ هڪ ٻہ سئو ٿيندو. اهڙي ريت نومڙين جي قبيلي مان ٽي سئو ماڻهو ڪنيا ويندا ويا آهن. حقيقت وري هي آهي تہ ٽالپرن کي نومڙين مان ڏٺي پئي ٻچان ايندي آهي.

قلعي ۾ رهندڙ فوج هميشہ پنهنجي فرض جي ادائيگي لاءِ تيار هوندي آهي، جنهن جو انگ ٻہ ڇئن هزارن ڪان مٿي ڪونہ ٿيندو. اهي حيدرآباد ۾ مقرر ٿيل آهن. انهن جو اڌ گهوڙي سوار دستن تي مشتمل آهي. گهوڙا ڪين سرڪارر طرفان ڏنا ويا آهن. اهڙي قسم جا ماڻهو ميرن جا ذاتي نوڪر بہ آهن تہ فوجي سپاهي بہ. هر ڇه ماهيءَ هر هڪ فوجي سپاهي کي اَنُ ملندو آهي. آئي ويل جڏهن فوج جي ضرورت پوندي آهي تہ ساري سنڌ جي جاگيردارن ڏانهن فرمان موڪليو ويندو آهي تہ اهي ڪنهن مقرر جڳه ۽ وقت تي اچي گڏ ٿين ۽ پاڻ سان فوج بہ وٺيو اچن. سڄي سنڌ ۾ اهڙو حڪم ٽن ڏينهن اندر پهچي ويندو آهي ۽ پندرهن ڏينهن اندر پنجٽيهہ هزار لشڪر گڏ ٿي سگهي ٿو. جنهن جو 2/3 حصو گهوڙي سوارن تي مشتمل هوندو آهي. هن ملڪ جو هر ماڻهو ٻڌاڪ هٽندو آهي تہ سنڌي فوج هڪ لک آهي. پر پڪ سان ڇئي سگهجي ٿو تہ مير سهراب وٽ ٻارهن هزار فوج آهي ۽ مير ٺاري وٽ پنج هزار فوج ٿي تہ وڏو ڇيه ٿيو. هي ٻئي مير حيدرآباد جي ميرن جا ٻانهن ٻيلي آهن. سڄيءَ سنڌ جي فوج ٿي تہ وڏ ۾ وڏ پنجاه هزار مس ٿيندي.

◆ امڪان آهي تہ اهي ٽئي ذاتيون جوکيا، ليکي ۽ کوسا هجن. (مترجم)

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

هيءَ فوج مسلمانن جي مختلف قبيلن سان واسطو رکي ٿي، جن جو ڪل انگ ڪيترائي سئو آهي. پر انهي سڄي فوج جو مهندار ضرور ڪوپروچ هوندو آهي، جيڪو گهڻو ڪري ٽالپر چيو ويندو آهي. منجهس سڀني ٽالپرن جو ويساهه هوندو آهي. ٽالپر پنهنجي ٻين ساٿي جي خواهش جو احترام ڪونه ڪندا آهن ۽ پنهنجي مرضي موجب جيڪو پسند پوندو اٿن تنهن کي فوجي مهندار مقرر ڪري ڇڏيندا آهن. سارو لشڪر تلوارن ۽ ڍالن سان مسلح هوندو آهي. ٿوريون ڪجه مُنهن پرڻ واريون بندوقون به اٿن. جنگ وقت انهن کي مقرر پگهار ڪان وڌيڪ ملندو آهي. حڪمراني جي خزاني مان هر پيادي کي ٽي دوهراDohras ملندا آهن. گهوڙي سوار کي ان ڪان ٻيڻ تي ڏهاڙي ڏجي ٿو. اها ڏهاڙي جنگ دوران هوندي آهي. قبيلن جي سردارن کي سندن عملداريءَ جي عهدي موجب ڏهاڙي ڏبي آهي. سنڌ جو توبخانو افسوسناڪ حد تائين ڪمزور آهي. وٽن ڪي ٽي يا چار توبون هونديون. سنڌي فوج سپاهي جي هن قسم جي مضبوط جنگي هٿيار تي اک ڪانه ٻڌندي آهي. وٽن جيڪي ۾ چار توبون آهن به، سي به خيرن سان پڳل آهن.

جيڪو گهوڙي سوار دستو اٿن، تن ۾ مختلف قسم جا گهوڙا شامل آهن. ٽٽو قسم جا گهوڙا ته سنڌي فوج ۾ جام پيا ڏسبا، پر ان ۾ خچرن جو انگ ججهو آهي. اٺ ته ٽالپر امير ڪان ويندي فقير تائين هر ماڻهو وٽ ڏسبو آهي. وٽن اعليٰ قسم جا شاندار گهوڙا آهن، پر انهن کي ڪيڏاري ڪاڻ سانڍيو ڪونه ويندو آهي. ٻي ڳاله ته انهن جا سنب وڏا ٿين ٿا، منجهن هڪ ٻيو وڏو عيب آهي ته انهن گهوڙن کي رلاءِ ۾ من سيکاريا ويندا آهن ۽ جڏهن کين سرپور ميدان ڏياريو ويندو آهي ته اهي رلا ۾ مُن ڇڏي ميدان ڪونه ڪندا آهن، جيڪو جنگ ۾ لازمي پنڌ هوندو آهي. هتان جا بندوق باز هٿ جا ڏاڍا سڌا ٿيندا آهن، جن جو مٿي به بيان ڪيو ويو آهي. اهي ٻالجتيءَ ڪان وٺي هن اوزار سان پيا مشق ڪندا آهن.

سنڌي فوجي سپاهيءَ جي پگهار ڇه ماهي تي ملندڙ آَن ۽ آَن جي اگه مان معلوم ڪري وٺبي آهي. ان ليکي سان هر فوجي سپاهي جي پگهار ٻه يا اڍائي رپيا، مهينو وچي بيهي ٿي. اها پگهار تمام ٿوري آهي. جنگ وقت ڪيس واڌو پگهار ملندي آهي، جنهن جو بيان مٿي اڇي چڪو آهي ته سندس کاڌ خوراڪ اهو هوندو آهي، جنهن جو مٿي ڪاٿي اڇي ويو آهي. پر جڏهن هو گهر ڪان ٻاهر هوندو آهي ته به سندس کاڌو سادو هوندو آهي.

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

مٿي ڏنل منهنجي مختصر راءِ جي اظهار مان اهو ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌ ۾ فوج جو انگ ايڏو گهڻو ڪونه آهي ۽ فوج هٿ ڪرڻ جا وسيلا به جام نه آهن. جيڪڏهن سنڌ جا حڪمران جنگ جي ميدان تي ايترا ئي ڪونڌر قطاري سگهن ٿا، جيتري انگ جي هو هام هڻن ٿا ته به ڪا خطري جي ڳاله نه آهي. ڇاڪاڻ ته جنهن طريقي سان سندن فوجي تنظيم ڪئي وڃي ٿي، پوءِ اها فوج ڪيتري به ججهي هجي، هڪ تربيت يافته لشڪر سان وڙهي پوري پئجي به سگهندي. دنيا اندر جيڪي فوجون، جيگيردار حڪومت کي امداد طور ڏيندا آهن، سي فقط ملڪ جي اندروني وڳوڙ کي منهن ڏيڻ لائق هونديون آهن. پر جڏهن موجوده دور جي هڪ منظم ٻاهرين فوج سان مهاڏو اٽڪائينديون آهن ته هار کائي ويندديون آهن. وٽن ڍنگ جا هٿيار ڪونه آهن. منجهن ظابطي، اصول ۽ قائدي نالي ڪا شئي موجود ڪانه آهي. هلڪي سلڪي هار کائڻ تي ٽڙي پکڙي ويندا آهن.

ٻين ملڪن جي ابتڙ، سنڌ ۾ اوهان کي ڪو قلعو بند شهر ڏسڻ ۾ ئي ڪونه ايندو. جيڪڏهن ڪو غنيم مٿس هلان ڪري ايندو ته ڪيس روڪڻ جي سگه ڪانه آهي. جيڪي ٿورا گهڻا قلعا آهن، سي به ڪي خاص ڪونه آهن. سنڌو جي اوله پار ڪي قلعا آهن. اهي بناوٽ ۾ مضبوط نه پر جاگرافيائي صورتحال ڪري ڪجه اهنجا آهن. هتان جي حڪمرانن جي اها حڪمت عملي رهي ئي ڪانه آهي ته هو ڪو عوام جي بچاءِ واسطي ڪو قلعو جوڙين. ان ڪري سنڌ جا خوشحال علائقا دشمن جي فتح ڪرڻ لاءِ ڏاڍا سولا آهن. هن ڪان جڏهن سنڌ تو حملو ٿيو آهي ته سنڌ وارن ٿر ڏانهن ڊوڙي وڃي پناه ورتي آهي. ٿر واسين ڏڪئي وقت ۾ سندن جان ۽ مال جو ڏاڍو بچاءِ ڪيو آهي ۽ هنن جا سور ۽ سختيون پنهنجي سر تي سنيون اٿائون پر ڪڏهن به منهن گهنجائي سام جهلڻ ڪان انڪار ڪونه ڪيائون.

جڏهن خطرو وڌيڪ محسوس ڪندا آهن ته پنهنجون ملڪيتون پاڻ تباه ڪرڻ جو شاهي فرمان جاري ٿيندو آهي. ان ڪان پوءِ ٻروچن ۽ ٻين قبيلن جي ٻيگهي مچي ويندي آهي ۽ پنهنجي ماڻهن جي مال مڏيءَ جي ڦرلٽ ڪرڻ شروع ڪندا آهن. دشمن جي ڦرلٽ ڪري سارو قيمتي مال پنهنجي ملڪ ڪٽي وڃي پنهنجن جا ٻول ٻري تنهن ڪان پنهنجا لٽي ڦري پاڻ چو نه ڪائن. اهو ئي سبب آهي جو دشمن هن ملڪ کي سولائي سان فتح ڪري وٺندو آهي. جڏهن علاودين سنڌ تي حملو ڪيو هو ته سومرن به ائين ڪيو هو. همايون

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

جڏهن شيرشاھ کان شڪست کائي سنڌ ۾ داخل ٿيو تہ شاھ حسن ارغون بہ هن رٿ تي عمل ڪيو هو. اڪبر بادشاھ جي زماني ۾ جڏهن عبدالرحيم خان خانان سنڌ تي هلان ڪئي هئي تہ مرزا بيگ بہ ساڳي ڳاله ورجائي هئي ۽ پنهنجي راجڌاني ٺٽي کي ساڙي تباھ ڪرڻ ۽ ڦري لٽي ناس ڪرڻ جو حڪم صادر ڪيو هئائين.

افغان حڪومت

احمد خان دراني کان پوءِ قنڌار جي حڪومت متحد ٿي ڪڏهن سنڌ کي فتح ڪرڻ لاءِ حملوئي ڪونہ ڪيو آهي. جيڪڏهن اسان افغان دور جي تاريخ جو مطالعو ڪنداسين تہ اسان کي اهو معلوم ٿيندو تہ اهي يا تہ قبائلن سان جنگين ۾ رڌل رهيا آهن يا شاهي خاندان ۾ ڦيتاڙي ڪري، پاڙيسري ملڪن مٿن پئي حملا ڪيا آهن ۽ پنهنجي پاڻ بچائڻ لاءِ پئي هٿ پير هنيا اٿائون. تنهن هوندي بہ هنن حملا ڪري بہ ٽي پيرا سنڌ کي پيلي پينگ ڪيو آهي. وري ڪڏهن حملو ڪيو اٿن تہ وٺي پوئتي موٽي ويا آهن. ڪڏهن وري حملي دوران پنهنجي ملڪ جون وڳوڙي حالتون ڏسي پوئتي موٽڻ لاءِ مجبور ٿي پيا آهن ۽ ڪين ڪلهوڙن لاءِڪنهن عهدنامي جيترو وقت بہ ڪونہ ملي سگهيو جن لاءِ هنن هي ڪشالا ڪڍيا هئا.

گذريل ڪيتري وقت کان قنڌار جي حڪومت شاهي گهراڻي جي مختلف ماڻهن جي نفاق جي ور چڙهي وئي آهي. ٻئي پاسي کان سک سندن دشمن آهن، سندن سڄي قوم فوجي سپاهين جي صورت ۾ متحد آهي. سندن ٻئي اڪيون هاڻي سنڌ ۾ ڪتل آهن ۽ ٿوري عرصي اندر مٿس حملو ڪرڻ وارا آهن. جيڪڏهن ڪا ٻي طاقت وچ ۾ دخل اندازي نہ ڪندي تہ سک سنڌ کي فتح ڪري وٺندا.

انگريز سرڪار جي حڪمت عملي

انگريز سرڪار هوريان هوريان سرڪندي وڃي سنڌ جي دنگ وٽ پهتي آهي ۽ اسان جي قبضي هيٺ ملڪ جون حدون وڃي اميرن جي حڪراني واري ملڪ سان مليون آهن. اسان جي قبضي هيٺ ملڪ جي دنگ سان سنڌ جي ڏاڙيل باھ ٻاري ڏني آهي. انهن ڏاڙيلن جو آزار ڪيترن سالن کان وٺي هلندو پيو اچي. ڪيترا پيرا ميرن وٽ دانهيو بہ ويو آهي، پر ڪونہ

ڪڙتيل ڪونہ نڪتو آهي. انگريز سرڪار طرفان ڏاڙيلن خلاف سخت قدم کنيو ويو آهي، جنهن جي نتيجي ۾ اهي ڀڄي هندستان جي مختلف علائقن ڏانهن هليا ويا آهن. سندن خلاف ٻئي قدم کڻڻ ۾ دير ٿي وئي آهي. اهي ڏاريل جيڪي ڀڄي وڃي سنڌ جي حدن ۾ لڪيا آهنتن خلاف خت ڪاروائي جا امڪان آهن. اسان ڏاڙيلن خلاف ڪاروائي جي آجيان ڪريون ٿا. ان ڪري سنڌ جي اميرن سان جنگ ڇيڙن جا بہ امڪان آهن. جيڪڏهن جنگ ڇڙي بہ پئي تہ ڪوبہ پئہ پولو ڪونہ آهي. جيڪڏهن سنڌ تي حملو ڪيو ويو تہ سوپ اوس بہ انگريزن جي ٿيندي، پر شرط اهو آهي تہ سنڌ تي حملي ڪرڻ واسطي سال جي سٺي موسم جي چونڊ ڪرڻ گهرجي. انگريز سرڪار جي اهڙي حڪمت عملي مسئلا ضرور پيدا ڪندي. موجوده حالتن ۾ ٿر واري دنگ پرسان موجود هجڻ انگريز سرڪار لاءِ وڌيڪ بهتر آهي. اُن ڏس ۾ ڪڇ جي جاڙيجي سردار کي وڌيڪ آزادي ڏيڻي پوندي. اسان کي سپ کان وڌيڪ فائدو هن ڳاله مان بہ ٿيندو تہ سنڌ سان تجارتي ناتا پيدا ڪجن. اهو مقصد سولائي سان پورو ڪوه ٿيندو. پر جيڪڏهن يورپي حڪمت عملي اختيار ڪئي وئي ۽ انگريز سرڪار جي درٻار ۾ اثر رسوخ استعمال ڪري اهڙيون ڳالهيون مڃايون ويون، جنهن وٽ فوجن کي رسد پهچائڻ ۾ سهوليتون ڏيڻ واسطي تمام گهڻا وسيلا ميسر آهن، تہ پوءِ ڪابہ ڏکيائي ڏسڻ ۾ ڪانہ ايندي.

سنڌو درياھ جي موجوده وهڪري جي بيان ڪرڻ کان اڳ ۾ مان هن عظيم درياھ جي سياءُ ۽ قديم تاريخ جي مختلف دورن ۾ وهنڌڙ مختلف وهڪرن تي ڪجه روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس. انهي لاءِ ضروري آهي تہ هن موضوع تي پنهنجي راءِ جي اظهار ڪرڻ ۾ اڳ ۾ هي ڳاله بہ واضح ڪري ڇڏيان تہ اهڙي قسم جو مواد مون مختلف قسم جي ڏيهي تاريخن مان ورتو آهي. ٻيو مواد مون انهن ڏيهي ماڻهن وٽان ڊگهي ڀڇا ڳاڇا وسيلي هٿ ڪيو آهي، جن جي ملڪ مان هي درياھ وهندو آهي. مان ڪلي دل سان پنهنجي هن گهٽتائي جو اعتراف ڪريان ٿو تہ هن درياھ جو فقط پنجويه سال پراڻي وهڪري جو صحيح نموني سان پتو پئجي ڪونہ سگهيو اٿم. تنهن ڪري سندس قديم وهڪري بابت ڪجه چوڻ غلط ٿيندو. قديم دور جي تاريخي حوالن وسيلي يا موجوده دور جي مشاهدي مطالعي کان سواءِ ڪنهن حتمي نتيجي ڪونہ پهچي سگهبو تہ پراڻو وهڪرو ڪهڙو هو. سمجهان ٿو تہ مان انهن عزت مان مصنفن سان سهمت ڪونہ آهيان، جن جا سنڌو جي قديم

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

وهڪرن بابت نظريا ڪجه ٻيا آهن. منهنجي سوچ مطابق هنن بنا ڪنهن سوچ ويچار ڪرڻ جي پنهنجا اهي خيال قلم بند ڪري ڇڏيا آهن، تنهن مان سندن حوالن ڏيڻ ڪي ايڏو ضروري ڪونه ٿو ڀانيان. اهي مصنف يورپ ۾ ويهي سنڌو جي وهڪرن تي پنهنجا رايا ڏين ٿا يا اهڙن موضوعن تي ڪڙي ٽيڪا ٽپڻي ۽ چنڊ ڇاڻ ڪن ٿا، جن ۾ ڪنهن حد تائين سچائي ۽ تحقيق ڪم ٿيل هوندو آهي. ڪي ماڻهو هندستان ۾ هوندا آهن پر انهن ڪڏهن نه ته سنڌ ڏوري ڏٺي آهي ۽ نه وري سنڌو جي وهڪرن ڪي اک مان ڪڍيو آهي، تن جون لکڻيون ته فقط اڻ پوريون آهن پر وڏيڪ منجهيل آهن.

سنڌو درياهه ڪي هندن جي ڌرمي ڪتابن ۾ سنڌ سا سنڌو سڏيو آهي. سن ساڳي زبان ۾ سنڌ يا سنڌو لفظ جي معني سمنڊ آهي. هن درياهه تي اهڙو نالو پاڻي جي ججهي مقدار هجڻ ڪري پيو آهي يا ان ڪري جو چاڙهه جي رت ۾ اٿل ڪري چوڌس ٻوڙان ٻوڙ لائي ڇڏيندو آهي. جڏهن اهو پاڻي سڪي ويندو آهي ته هڪ پاسي گاهن جي گلزاري لڳي ويندي آهي ته ٻئي پاسي کان پوکي راهي ٿيندي آهي ۽ زندگي سان لاڳاپيل هر شئي جا ڍير لڳي ويندا آهن. ان ڏيٺپي سان ٿي سگهي ٿو ته سنڌو جي اصطلاحي معني سمنڊ هجي. ان سبب ڪري هندن جي ڌرمي ڪتابن هن درياهه سان لاڳاپيل ملڪ کي 'سنڌو ديس' لکيو آهي يعني سنڌو درياهه واري ملڪ، ديس يا ڏيه. پتو نه آهي ته سنڌ ملڪ تان درياهه تي نالو پيو آهي يا سنڌو درياهه تان ديس تي نالو پيو آهي، سا غيب جي گدو ڇئي خانوند کي خبر مان دعوي سان ڇئي ڪونه ٿو سگهان ته ٻين درياهن جي سنگم مٿان به هن دياهه کي سنڌو سڏيو ويندو هو. هن درياهه کي سنڌو ٻين درياهن جي سنگم کان مٿي واري حصي کي سڏيو ويندو هو. منهنجو ذاتي رايو آهي ته ٻين درياهن جي سنگم کان بعد ئي سپني درياهن جي گڏيل پاڻي جي وهڪري کي سنڌو نالي ڪوٺيو ويندو هوندو. سنڌ تي مسلمانن جي حملي کان اڳ يا ائين ڪٺي چئيجي ته اسلامي دور کان گهڻو اڳي الور جي حڪمراني وارو ملڪ ڪشمير سان دنگئي هوندو هو. پر ان جو اصل ملڪ 'سنڌو ديس' هو. جنهن ۾ به راجڌانيون ۽ ڪيترا وڏا ننڍا شهر آباد هئا. ان ملڪ جي اصلي جاءِ وقوع ملتان کان هيٺ معلوم ٿئي ٿي. اهڙيون روايتون به موجود آهن جيڪي هن نظريي جي تائيد ڪن ٿيون. موجوده دور جي صورتحال مان ائين معلوم ٿئي ٿو سنڌ يا سنڌو ديس، سنڌ جي ڏکڻ واري پاسي ۽ سنڌو جي اپرندي ڪناري واقع آهي. جڏهن عربن سنڌ فتح ڪئي ته سنڌو

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

درياهه جو نالو ڇڻ ته ختم ٿي ويو هو ۽ درياهه جنهن شهر ۽ ڳوٺ پر سان لنگهندو هو ته اتان ڪيس ان شهر يا ڳوٺ جي نالي پٺيان سڏيو ويندو هو. اهو ساڳيو طريقو صدين تائين هلندو رهيو آهي ۽ اڄا به ساڳي دستور قائم آهي. ان جو سبب شايد اهو آهي جو تحقيق ڪندڙ جي دل ۽ دماغ تي هڪ درياهه جا گهڻا نالا ڇانئجي ويا آهن، تنهن ڪري ويچارو منجهي پوي ٿو ۽ اهڙي ڏچي ۾ اڙجي پوي ٿو، جنهن کي سلجهائڻ جو ڪيس گس ئي نظر ڪونه ٿو اچي. جيڪڏهن ان ڏچي کي نبيري ٿو ته ڪيس پوري پڪ ڪانه ٿئي ٿي ته سچائي ڇا آهي.

هن درياهه ۾ ڪي خاص ڳالهيون آهن. گهڻين جاين تي ته ڪيس ڪنارا آهن ئي ڪونه. ڪٿي وري سندس پرپاسي واري علائقي جي زمين کان ايترو مٿي چاڙهه ڪندو آهي جو ٻوڙان ٻوڙ لائي ويندو آهي. جنهن علائقي مان هي درياهه وهندو آهي تنهن جي مٽي واريا سي ۽ نرم آهي، تنهن ڪري وهڪرن بدلائڻ ۾ دير ڪونه ڪندو آهي. اهڙي مٽي ٻين وڏين درياهن جيان فقط سندس چوڙ واري علائقي ۾ ڪونه آهي، پر مان اوهان کي هتي اهڙيون حقيقتون ٻڌائيندس ته هن درياهه چوڙ واري علائقي کان گهڻو مٿي به هميشه پنهنجا وهڪرا پئي بدلايا آهن. ان ڪري سنس نون ۽ قديم وهڪرن کي سڃاڻي نکيڙ ڪرڻ اڻ ٿيڻي ڳاله ڪٺي ڪانه آهي، پر ڏکي ضرور آهي. سنڌ جي تاريخ جو مواد ڪٺو ڪرڻ دوران ڪن ڪتابن مان ۽ پڇا ڳاڇا ڪندي زباني ڳالهين وسيلي ڪي حقيقتون معلوم ڪري اچرج ٿيو ته ٻارهيون صدي اڳ عربن جي هلان ويل، ارغونن جي حملي دوران ۽ موجوده زماني واري سنڌ جي آباد علائقي ۾ گهڻو فرق آهي. سنڌ جي مورخن جو بيان آهي(17) ته الور جي قلعي هيٺيان راءِ ڏاهر Rao Daher ۽ عربن جي وچ ۾ جيڪي فيصلاڪن جنگ لڳي هئي، تنهن ۾ سنڌ وارن هارايو هو ۽ عربن جي حملي ڪري واٽڙا ٿي پوئتي هٽندا وڃي درياهه ۾ پيا هئا ۽ سندن وڏو انگ درياهه ۾ ٻڏي مري ويو هو. راجا جو مئٺ به هڪ چاڙهه مان لڌو. جيڪا وهندي وڃي درياهه ٿي پئي. سنڌ جي ٻي تاريخ مان پتو پوي ٿو ته ته الور (18) سنڌو جي هڪ وهڪري تي آباد هو، جيڪو ويندي سمنڊ تائين جهاز راني ۽ لائق هو. پوئين جي بيان موجب بهمن، Patan Bahman تي آباد هئي ان کان پوءِ هن کي لوهاڻو درياهه سڏيو ويندو هو. ٻئي مورخ هن ڳاله تي متفق آهن ته عربن جي فتح کان ڪجه سال پوءِ نٿي جو علائقو آباد ڪونه هو ۽ ماڻهو به منجهس ڇڊا ڇاڊا رهندا هئا. شروعاتي دور ۾ اهو واريا سو رڻ پٽ علائقو هو يا سمونڊ هيٺيان هو. سنڌ جا

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

وڏيڪ سکيا ستابا ۽ ساوا ڀاوا علائقا، جن ۾ سنڌو جو گهڻو پاڻي موجود هو. سي ديرڪ Dirak جو قديم علائقو يا چچگام Chachgam ۽ بادبان Badban هو. هو تڙ جي پرپاسي وارو علائقو هو جتي هاڻي پاڻي جا اٿاٽ آهي ۽ واهه ڪوٽي آباديءَ لاءِ پاڻي پهچايو ويجي ٿو.

اڳتي ايندڙ حقيقتون جڏهن مون کي مليون تڏهن مون کي شڪ ٿيو ته سنڌو جي اپرندي ڇاڙهه الهندي کان وڌي هئي، پر هاڻي وري الهندي شاخ وڌي آهي. منهنجي پڇا ڳاڇا هلندي رهي جنهن هٽي وڃي هنڌ ڪيو. انهيءَ مليل ڄاڻ مان ڪيئي سوچون اڀريون، پر ڪيترن متضاد خيالن جو نبيرو به ٿي ويو ۽ مونجهاري وارو ڏنڌو پري ٿي ويو. توڙي جو ڪيترا پيرا مون سوچيو آهي ته وايچاريل ڪن نڪتن کي پنهنجي طرفان نقشا ڏئي پڌرو ڪيان. جڏهن اهڙي نقشي کي ننڍو ڪري پني تي ڪيڻ جا جتن ڪيم ته منهنجي سوچيل نقشي کان گهٽ لاڀائتا ثابت ٿيا. اهي جڏا سڏا، ڪيئن به آهن پر مان پنهنجي طرفان هڪ ڪوشش ڪئي آهي ته جيئن اهي سڄاڻ دوست سمجهي ۽ انصاف ڪري سگهن ته هيءُ موضوع ڪيترو منجهيل آهي پر ان سان گڏ دلچسپ به آهي.

هيءُ سڪل پيٽ جنهن کي مان سنڌو جو پراڻو وهڪرو سمجهان ٿو ۽ جنهن جو بيان به مٿي ڪري آيو آهيان، سو قديم دور سان واسطو رکي ٿو ۽ اڃا به موجود آهي. مذڪوره پراڻو پيٽ موجوده درياهه ◆ Puarana Deria کان سٺ ۽ اسي ميل جي وچ تي دور پورو چوٽ آهي، جنهن کي ماڻهو پرڻو درياهه سڏيندا آهن. ان جي ڪنڌيءَ سان مشهور قديم شهرن جهڙوڪ الور بهمن آباد، آبپور Abpur ۽ وڳه ڪوٽ جا ترڙ ڏسي سگهجن ٿا. پوپوم شهر ڪنهن زماني ۾ سومرن جو راڄڌاني هو. مان پڪ سان چئي ڪونه ٿو سگهان ته هن قديم شهر جو اصلي ماڳ ڪهڙو آهي. پر مان سمجهان ٿو ته اهو ضرور ان ٿاڪ وٽ هوندو جتان پراڻو درياهه سنڌو جي موجود وهڪري کان ڇڇي ڌار ٿيندو آهي. اها پڪ آهي ته بکر Bhakir کان ضرور مٿان هوندو. گهڻن جو خيال آهي ته اهو شهر گنج بخش ڳوٺ جي ماڳن تي قائم هو. جيڪو بکر کان چاليه ميل مٿي آهي. ان ڪري مان سمجهان ٿو ته پراڻو درياهه بکر جي موجوده شهر کان ويه ميل اوپر ۽ الور ڏانهن وهندو هو. هيءُ شهر سنڌو جي هڪ ڇاڙهه لوهاڻي درياهه

◆ امڪان آهي ته اهو پراڻ درياهه هجي.

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

تي وسندڙ هو. جيڪو نقشي ۾ سنڌو درياهه کان ڪجهه ميل اوله ۾ ڏيکاريو ويو آهي. مذڪوره لوهاڻي درياهه کي هاڻي بهمنوا Bahmana سڏيو ويجي ٿو.

بهمانا کان ويه ميل اوپر ۾ ساڳي ئي ڳي ئي ويڪرائي ڦاڪ تي به درياهيءَ جي صورت اختيار ڪندو هو. هڪ ڇاڙهه جو ساڳيو نالو پراڻ هو ۽ ڏکڻ ڏِس تي وهڻ شروع ڪندي هئي. هن وهڪري جي پاڻي سان جُوڻ، بادبان پرڳڻا اباس ٿيندا هئا جيڪي هاڻي سُڃ لڳا پيا آهن. مذڪوره وهڪرو اڳتي هلي الله بندر ◆ Allah Bandar وٽ درياهه سان ملندو هو ۽ هيئانهن پٽن ۾ پلتجي لکپت درياهه واسيلي وڃي سمونڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. ائين وهڪرو ائين هو جهڙي ريت ان کي ڏسي سگهجي ٿو ۽ سنڌ ڳ جو صفا اوڀاريون وهڪرو هو. ائرين Arrian جو بيان آهي ته هي وهڪرو ڇوڙ واري ٿاڪ وٽ وڏي ڊيلٽا ڊيلٽا ناهي پوءِ سمنڊ ۾ پوندو هو ۽ ان ڊيلٽا کي نارائڻ سرور Narayana Sirowar (19) سڏيو وڃي ٿو جيڪا ويه ميل ۽ طرف ڏکڻ اوله ٿيندو. حقيقتن مان ثابت ٿئي ٿو ته هن علائقي ۾ لکپت پرسان ڪا ڊيلٽا ضرور موجود هئي. ٻئي ماڳ ڏاڍا قديم آهن ۽ هندو پراڻن ۾ سندن ذڪر موجود آهي. هندو ڌرم سان واسطو رکندڙ ماڻهو هن ماڳن تي پوڄا پاٺ ڪندا آهن. (20) هن بيان کان پوءِ مان موٽي پنهنجي اصلي موضوع تي ايندس، سو اوهان کي هي ڳاله ٻڌائيندو هلان ته سنڌو جو پاڻي ايترو ڇاڙهه ڪندو هو جيڪ وڏي علائقي تي پکڙجي ويندو هو. ان جا پراڻا نشان اڄ به الله بندر ۽ لکپت جي اوسي پاسي اتر ۽ اوپر ۾ سنڌو درياهه جي موجوده ڇوڙ واري علائقي ۾ ڪڇ جي رڻ جي وچ تي اڄ به ڏسي سگهجن ٿا، جيڪي ڪڇ جي اتر پاسي، اوله ۽ اوپر ۾ پکريل آهن. هاڻي اسان موٽي پراڻ واري علائقي ڏانهن اچون ٿا ته جيئن سنڌو جي صفا الهنديءَ ڇاڙهه جي ذڪر وڏيڪ چٽائيءَ سان ڪري سگهون.

هن ڇاڙهه کي ڪنهن زماني ۾ لوهاڻو درياهه سڏيو ويندو هو. (21) پراڻ کان ڇڇڻ بعد موجوده خدا آباد ۽ هالا ڪنڊي جي وچ تائين اوله ڏکڻ وارو رخ اختيار ڪندو هو. ان کان پوءِ موجوده وهڪري سان وڃي ملندو هو. گڏيل پاڻي جو اهو وهڪرو پنيور وٽان لنگهي ديبل پرسان وڃي سمونڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. ان قديم شهر پنيور (22) جا ماڳ نئين ڪراچي رستي کان ويه ميل پري آهن. مان پڪ سان چئي ڪونه ٿو سگهان ته درياهه کان هي ڇاڙهه ڪهڙي ٿاڪ وٽان

◆ امڪان آهي ته اهو الله بندر هجي.

ڇڇي ڏار وهڪرو اختيار ڪندي هئي. پر هڪ تاريخ طبقات اڪبري موجب هيءُ وهڪرو ٺٽي جو اوله پاسو ڏئي وهندو هو. هي ويساهه جوڳي تاريخ آهي ۽ عام طور تي سمهجيو به ائين ويندو آهي ته ٺٽي جي اوله کان به ڪڏهن سنڌوءَ جي هڪ ڇاڙهه وهندي هئي. هن وهڪري کي اسان ڪيترو به شڪ جي نگاهه سان ڏسون پر اها هڪ اگري حقيقت آهي ته ٺٽي ۽ ڪراچي جي وچ تي گگهه Gath ◆ جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جنهن جي ڪنڌيءَ تي پنيور جا ٽرڙ اڄ به موجود آهن. اتي اسان کي هڪ ساموندي کاري به ڏسڻ ۾ ايندي جيڪا اچي، ڪنهن درياهه جي واريا سي پراڻي پيٽ وٽ ڪُٽندي آهي. (23) جنهن مان سمجه ۾ اچي ٿو ته انهي پراڻي پيٽ جو سمنڊ سان لاڳاپو هو. سنڌي ماڻهو به اها دعوي ڪندا آهن ته اهو سنڌوءَ جو سمنڊ ۾ ڇوڙ وارو ٽاڪ آهي. ايم ڊيلا روڪيٽس M.Dela Rocheties جي جوڙيل نقشي ۾ به هن ڇاڙهه جي وهڪري کي هالاڪنڊيءَ وٽان گذرندي ڏيکاريو ويو آهي ۽ اڳتي هيٺ ديبل جو اولاهيون پاسو ڏئي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. هن، ساراسان Sarasan کي هن وهڪري سان ڏيکاريو آهي.

پنيور هڪ شهر هو جيڪو راجا پنيي جي راڄ جو راجڌاني هو. (24) هيءُ راجا ڏهين صدي عيسويءَ ڌاران هتي راڄ ڪندو هو. هي شهر چڱو خاصو وڏو ۽ مشهور هوندو هو. تاريخ جي هڪ مولف جي بيان مطابق جڏهن درياهه جي مذڪوره ڇاڙهه سڪي وئي ته پنيور شهر ۽ اوسي پاسي جا ماڻهو لڏي اچي ساڪيا Sakia جي پرڳڻي ۾ وينا.(25) هيءَ اها ڇاڙهه آهي جيڪا ٺٽي جو اوله ڏئي لاهري بندر وٽان وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي آهي. اها ڳاله ته پنيور جو شهر سنڌو جي هڪ ڇاڙهه تي آباد هوندو هو بنا ڪنهن تاريخي شاهديءَ جي بيان ڪئي وئي آهي. تحفہ الڪرام Tahfat al Cram ، پراڻين ڏند ڪٿائن، سنڌي بيتن ۽ حالتن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته پنيور شهر پرسان حقيقت ۾ لوهاڻو درياهه هوندو هو. جن حالتن ڏانهن اشارو ڏنو ويو آهي سي هي آهن ته ڪنهن شهر مان هڪ ڇوڪريءَ کي ڪنهن صندوق يا ڪاريءَ ۾ سمهاري درياهه جي ڪنهن ڇاڙهه ۾ لوڙهيو ويو ته وڃي پنيور جي شهر پهتي هئي. اها صندوق هڪ ڌوٻي کي هٿ لڳي جنهن کڻي وڃي پنهنجي سيٺ کي پهچائي هئي. اها ڇوڪري ان جي گهر ۾ پلجي نپجي نيٺ هن ڏينهن جوان ٿي ۽

◆ امڪان آهي ته مٿان هيءُ گهارو ڦاٽ هجي.

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سنڌي ٻولي جي بيتن جو هڪ وسيلو بڻي هئي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته پنهنجي پيءَ ماءُ هن ٻار کي ٻوڙي ماري ختم ڪرڻ ٿي چاهيو پر اهو خوش قسمتي سان بچي وئي. جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي.اها ڇوڪري ايڏي ته سهڻي هئي جو نالو "سسئي" رکيو هئائونس جنهن جي معني آهي چنڊ. ڏند ڪٿا مطابق ان سسئي ۾ مڪران جي سردار (26) جي پٽ پنهون جي پاڻ ۾ پريت ٿي وئي. هن سسئي جي حسن جي هاڪ سڻي پنهنجي ملڪ مڪران مان ڪهي اچي پنيور پهتو. پر پنهونءَ جي پيءُ جي ڪنور دل، ٻنهي کي وقت کان اڳي ختم ڪري ڇڏيو.

ڳالهہ اها نہ آهي تہ اهو عاشقيہ داستان سچو آهي يا ايشيا جي ٻين ڪهاڻين جيان ڏند ڪٿا آهي پر هڪ ڳاله کي اسين بلڪل سچو سمجهون ٿا. ڪهڙي به ڪوڙي ڪهاڻي بهمانا کان پنيور تائين درياهه جي ڇاڙهه وهائي آڻي ڪانہ ٿي سگهي. جيڪڏهن هي وهڪروان دور ۾ نہ وهندو هو. جنهن دور ۾ هي عشقيہ ڪهاڻي وجود ۾ آئي تہ پنيور جو ذڪر نہ اچي ها. اهو ڌوٻي جنهن جو نالو لڪتن ۾ موجود آهي سو ڏن دولت وارو ماڻهو هو. وٽس ڪيئي نوڪر ڌوٻي رکيل هئا، جيڪي سندس گراهڪن جا ڪپڙا ڌوئيندا هئا. هڪڙي ڏينهن جڏهن هو درياهه تي ڪپڙا ڌوئي رهيا هئا ته کين هڪ صندوق پاڻي ۾ لڙهندي نظر آئي، جنهن ۾ اها ڇوڪري رکيل هئي. هن مان اهو اندازو ڪري سگهجي ٿو ته پنيور پرسان پاڻي ڪنهن ڍنڍ جي صورت ۾ ته پر وهندڙ حالت ۾ موجود هو ۽ اهو سنڌوءَ جو پاڻي هو. هن ڇوڙواري علائقي ۾ سنڌو جا ڪيترائي ڦاٽ هوندا هئا. (27)

مٿي جيڪا ثابتي پيش ڪئي وئي آهي، تنهن مان اهو واضع ٿئي ٿو تہ سنڌو جي وهڪري ۾ وڏي تبديلي اچي چڪي آهي. هاڻي مان اهڙيون حقيقتون بيان ڪندس تہ "پراڻ" وارو وهڪرو هن درياهه جي ڇاڙهه هو.

سنڌو ۾ اهڙي وڏي تبديلي ضرور آئي هئي، جنهن جو ذڪر تاريخ جي گهڻن ئي مولفن ڪيو آهي. (28) پر اهي مولف انهي تبديلي جو سبب اهڙو ٻڌائين ٿا جيڪو حقيقت ۾ ٿي ڪونہ ٿو سگهي. ايشيا جي ماڻهن جي اسان کي اڳ ئي خبر آهي تہ اُهي ويچارا وهمن ۽ وسوسن جا شڪار هوندا آهن ۽ اهي واقعا جيڪي ماڻهن جي هٿ وس کان وڌاهوندا آهن، تن کي قدرت جا ڪارناما سمجهندا آهن. جڏهن درياهه ۾ هي تبديلي آئي تہ درياهه ج هڪ عام تبديلي سمجهڻ بدران هن واقعي کي بہ قدرت مٿان مڙهيو ويو. مير طاهرن جو

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

بيان آهي تہ جنهن زماني ۾ راجا دلوراءِ الور تي راڄ ڪندو هو تہ هن پنهنجي رعيت کي ڏاڍو ذليل ۽ خوار ڪيو. واپاري جيڪو پنهنجو مال ٻيڙين وسيلي ڪٽائي الور وٽان لنگهندا هئا تن تي اڌ مال جيترو سُنگ مڙهيو ويندو هو. ان کان سواءِ وٽن جيڪو قيمتي سامان هوندو هو تنهن لاءِ زور ڀريو ويندو هو تہ راجا کي تحفي ۾ ڏين. هڪڙي ڏينهن سيف الملوڪ نالي هڪ مسلمان واپاري پنهنجو تجارتي مال ڪٽائي ديبل ڏانهن وڃي رهيو هو سو بہ اچي الور وٽان لانگهائو ٿيو. ساڻس گڏ پنهنجي زال بديع الجمال بہ هئي. سندس ارادو حج تي وڃڻ جو هو. تنهن زماني ۾ مهراڻ درياهہ (سنڌو) الور جي بلڪل ڀرسان وهندو هو. راجا دلوراءِ کي بديع الجمال جي سوائي سونهن جي ڪُڙڪ پئجي وئي. سو چيائين تہ جڏهن سيف الملوڪ جون ٻيڙيون الور ڀرسان لنگهنديون تہ بديع الجمال کي ڪٽائي وٺندو. سيف الملوڪ کي اهڙي ڀابور وڃي ڪن پئي، تڏهن ٻئي هٿ کڻي خدا کي ٻاڏايائين تہ ڪا سولي ڪري. ان سان گڏ چا ڪيائين جو درياهہ جي ڪنڌي سان هڪ ٽَڪري کي ٽڪڻ لاءِ ڪٽي ڪمي ڇڏيائين، جيڪي ٽڪري کي ٽڪيندا ۽ نڪتل پٿر درياهہ جي پيٽ ۾ رکندا ويا. جڏهن ٽڪري ٽڪجي پوري ٿي تہ درياهہ پنهنجو وهڪرو بدلائي اوڏهين وهڻ لڳو. پوءِ سيف الملوڪ پنهنجا ٻيڙا ڇوڙي راهي ٿيو. ان کان پوءِ مهراڻ پنهنجو قديم پيٽ ڇڏي اهو وهڪرو اختيار ڪيو جنهن ۾ هاڻي سنڌو وهي رهيو آهي درياهہ جي رخ موڙڻ جا ڏاڍا جتن ڪيائون پر سنڌو الور کي هميشہ لاءِ ڇڏي ويو. سيف الملوڪ ۽ سندس زال حج تان موٽي آيا. وفات کان پوءِ ڪين ديري غازي خان سيتا پور جي وچ تي ۽ رتي ڪوٽ ڀرسان دفن ڪيو ويو. سندس ٻن پٽن جو بہ اتي قبرون آهي. سندن مزارن کي وڏي ادب ۽ احترام جي نظرن سان ڏٺو ويندو آهي. هي ماڳ نهايت قديم ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

تاريخ طاهريءَ درياهہ جي هن تبديلي واسطي ساڳيوئي سبب بيان ڪيو ويو آهي. وڌيڪ ٻڌائي ٿي تہ هن واقعي کان پوءِ سنڌو رخ بدلائي بکر سيوهڻ ڏانهن ڪيو. الور ۽ ڀرپاسي وارا ننڍا شهر ۽ ڳوٺ جو جو انگ هڪ هزار ۽ نون سون جي وچ ۾ هو سُڃ ٿي ويا. راجا دلوراءِ بہ پنهنجي راڄڌاني بدلائي وڃي دلور ۾ ڪئي. جيڪا موجوده ابپور جي شڪل ۾ ٻهمانا جي ڀرسان ڏسڻ ۾ اچي ٿ. ملڪ جي اهڙي اهم واقعي کي هتان جا مورخ اجهو هيئن بيان ڪن ٿا. جنهن طريقي سان اها اهم درياهي تبديلي آئي آهي، تنهن کي اسان ڪيترو بہ شڪ ۽ شهبي جي نظرن سان ڏسون پر هتان جون روايتون ۽ ڏند ڪٿائن

اهڙيون آهن، جيڪي حقيقت جي پٺڀرائي ڪن ٿيون، جن جو ذڪر آڏ مٿي ڪري آيو آهيان. اهي اهڙيون ڳالهيون آهن جيڪي اسان مان گهڻن کي دل سان لڳنديون هونديون. هن قديم وهڪري جي فائدي ۾ ٻيو هڪ اهم دليل اهو بہ آهي تہ الور ٻهمانا ۽ وڳ ڪوٽ جا پراڻا شهر ۽ سنڌ هجون مشهور راڄڌانيون هن وهڪري هي ڪنڌين سان آباد هيون. الور ۽ ٻهمانا تہ تمام قديم ماڳ آهن، جيڪي هاڻي درياهہ جي ڪنهن بہ وهڪري ۽ آباد علائقن کان تمام پري آهن. مان اها ڳاله امڪان کان ئي ٻاهر سمجهان ٿو تہ سنڌ جا اهي ٻئي مکيہ شهر ويران علائقي ۾ تہ ڪونہ جوڙيا ويا هوندا. پر سياويڪ ڳاله تہ اها آهي جو مذڪوره شهر ضرور ڪنهن درياهہ جي ڪنڌي سان اڏيا ويا هوندا. جيڪو اتان جي رهواسين جي ڌن دولت، سک ۽ آنند جو ڪارن بہ هوندو.

مون الور جي ماڳن کي سمجهڻ ۾ غلطي ڪانہ ڪئي آهي. مون کي پوري پڪ آهي تہ اهو آهر انهن ٿاڪن ۽ ٿاٽن تي وسندڙ هوندو جيڪي آڏ سوچي ويٺو آهيان . اهو هاڻي بکر سرڪار جي پرڳڻي جي نالي ۾ موجود آهي. (29) بکر جو شهر الوڙ جي ٿرڙ مان ملندڙ ڪچي مال مان اڏيو آهي. سنڌين لاءِ هي ماڳ ايترا مشهور آهن جيترو پاڻ بکر شهر مشهور آهي. ٻهمانا، ٻاهبيٽا، ٻانيٽا يا برهمن آباد (مورخن هن لکي مختلف صورتخطي ۾ لکيو آهي) بہ لوهاٽي دياهہ تي آباد هوندو هو. هن شهر کي بعد ۾ ٻهمنوا سڏيو ويندو هو. هن ڳاله جي تصديق هن حقيقت مان ڪري سگهجي ٿي تہ ان قديم شهر جا ٿرڙاج بہ ڏسي سگهجن ٿا. ٻي ڳاله اها آهي تہ هتان عام ماڻهو بہ هن متعلق ٻڌائي سگهي ٿو تہ اهو شهر ڪٿي هو. مان پڪ سان چئي سگهان ٿو تہ غلطي وچان هن شهر کي ٺٽي ڀرسان ٻڌايو ويو آهي. هن شهر بابت گهڻي ڇپا ڳاچا ڪئي آهي ۽ ان جي نتيجي کان آڏ بلڪل مطئمن آهيان تہ ڪلاڪوٽ ۽ پنيور وارا ماڳ هن شهر جي ٿاڪ نہ آهن. (30) منهنجي ڇپا ڳاچا موجب ٻهمانا ۽ برهمڻ آباد ٻئي، هن ئي شهي جا نالا آهن. ٻهماني ماڳن لاءِ پڪ سان چئي سگهان ٿو تہ مان ڳولي لهڻ ۾ ڪامياب ويو آهيان. راجا دلوراءِ جي پاپن سبب برهمڻ آباد يا تہ ڌرتي ڌڏڻ ڪريي ناس ٿي وئي يا تہ ٿر جي واري ان کي پوري ڇڏيو. (31) ان جاءِ تي هاڻي نشاني طور هڪ ٿله بيٺو آهي، جنهن مان سمجهي سگهجي ٿو تہ اهو قديم شهر ڪٿي هو.

اها درياهي تبديلي ڪهري دور ۾ آئي، تنهن جتي گهڻو بحث هلندڙ

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

آهي. اها سوپڪ آهي تہ اهو واقعو دلوراءِ جي راڄ دوران ٿيو. مختلف مورخن ۾ راجا دلوراءِ جي دور بابت اتفاق راءِ ڪانہ آئي آهي ت اهو ڪهڙي زماني ۾ راڄ ڪندو هو. هڪ مورخ جو بيان آهي تہ اهو قديم راءِ گهراڻي سان تعلق رکندو هو. ٻئي مورخ (32) جو چوڻ آهي تہ اهو سومرا گهراڻي مان هو. (33) پر انهن مان ڪنهن بہ واضح ڪري ڪونہ ٻڌايو آهي اهو راجا ڪهڙي خاص دور ۾ راڄ ڪندو هو. پر حالتن مان سو ايترو معلوم ڪري سگهجي ٿو تہ هو مسلمانن جي قديم دور ۾ راڄ ڪندو هو. ٻئي مورخ، جنهن جو حوالو مٿي اچي ويو آهي، سو ٻڌائي ٿو تہ هڪ امير کي ٻہ پٽ هوندا هئا. هڪ جو نالو دلوءِ ٻئي جڳ نالو ڇتو هو. دلو گادي تي وينو ڇتو حج ڪرڻ لاءِ مڪي هليو ويو. اتي وڃي شادي ڪيائين ۽ 140 هہ ۾ سنڌ موٽي آيو. هن پنهنجي ڀاءُ جي اخلاق سڌارڻ جي ڪوشش ڪئي. راجا دلوراءِ وري سندس گهر واري کي برغلائڻ لڳو. ڇتو سندس اهو حال ڏسي سندس ملڪ ڇڏي سيوهڻ وڃي وينو. اتي ئي وفات ڪيائين. سندس قبر مٿان قبو ٺهرايو ويو جيڪو عام ۽ خاص ماڻهو لاءِ زيارت گاه بڻيل آهي. تاريخن ۾ تہ سندس قصوائين آهي پر مان راجا دلوراءِ جي دور کي ٻي صدي هجري جي شروعات ۾ سمجهان ٿو. انهي جا ڪي بنيادي سبب آهن جن جو هيٺ آءُ وستار سان بيان ڪري رهيو آهيان. (34)

اسان اڳي اهڙو بيان ڪري آيا آهيون تہ سيف الملوڪ جون ڀيڙيون سنڌو يا پراڻ وسيلي الور مان لنگهي ديبل بندر ڏانهن وڃي رهيون هيون. اهو واقعو ٻي صدي هجري کان پوءِ ڪونہ ٿيو هوندو. ڇاڪاڻ تہ ستين صدي عيسوي جي پڇاڙي ڌاران اسان هن وهڪري کي سيوهڻ ۽ بکر کان وهندي ڏسون ٿا ۽ ائين هجڻ جو قوي امڪان بہ آهي. مان اهڙي دعويٰ تي دل ٻڌي ڪونہ ٿو سگهان تہ اه وهڪرو جيڪو بکر ۽ خدا آباد وٽان مٿي ٿو سو ان دور ۾ موجود ڪونہ هو. مان اهڙا دليل ضرور پيش ڪندس جن مان اختلاف راءِ پيدا ٿيڻ جو امڪان موجود آهي.

هن منجهيل مسئلي کي نبير واسطي سنڌ جي قديم شهرن جي جاءِ وقوع کي پڪ سان طئہ ڪيو ويندو. هي هڪ اهڙو طريقو آهي جنهن سان هن مِوضوع تي وڌيڪ روشني وجهي سهگجي ٿي. اسان پهريون ديبل بندر جو احوال جو اوريندا سون. هڪ نهايت سجاڻ ۽ سچيت ليکڪ ديبل کي عربي ٻولي جو لفظ سمجهي ٿو ۽ ان کي ديب ال سنڌي ڪري ٿو. (35) يعني سنڌ جو هڪ ٻيٽ جيڪڏهن سندس اهو ويچار صحيح آهي تہ پوءِ اسان کي ديبل

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

واري دور جي عربي مورخن ۽ جاگرافي دانن جي لکتن ڏانهن واهجاڻو پوندو. پر جيڪي عربي کان سواءِ ايشيا جون لکتون منهنجي نظرن مان گذريون آهن تہ انهن ۾ ديب ال سنڌي جو لفظ ڪٿي بہ نظر ڪونہ آيو آهي. ان جي بدران يا تہ دابل ڏنو اٿم يا ديول، جن ۾ عربي ٻولي وارو حدف ال موجود نظر ڪانہ ٿو اچي. ديول جو لفظ گهڻو ڪري هندي لفظ دويپ Dip مان ورتل آهي، جنهن جي معني ٻيٽ آهي. (36) يا ٿي سگهي ٿو ديول مان ورتو هجي، جنهن جي معني هندن جو مندر آهي. ان نالي سان ديبل شهر ۾ هندن جو هڪ وڏو مندر هو. (37) ديبل جو شهر سنڌو درياه جي صفا اولاهين ڇاڙه جي اولاهين ڪنار سان وسندڙ هو. ان وهڪري جو نالو ساڳرو Sagara هو. اسان اها حقيقت، مٿي بيان ڪيل ليکڪ جي ڏنل احوال کان پاسيرو ٿي قلم بند ڪري رهيا آهيون. اسان حالتن مان اندزو لڳائي رهيا آهيون تہ حقيقت بلڪل ائين هئي جيئن اسان ويچاري رهيا آهيون. ڇاڪاڻ تہ محمد بن قاسم ديبل تي حملي ڪرڻ کان اڳ ۾ درياه ڪونہ اڪريو هو. ساڳري واري ڇاڙه پنپور کان مٿيندي هئي. ان ڪري چئي سگهجي ٿو ديبل جو بندر پنپور شهر پرسان هو. جنهن کان سمنڊ چاليه ميل پري آهي. ديبل لاءِ هاڻي چيو ويندو آهي تہ ٿس مسلمانن حملا ڪري اجاڙي ناس ڪري ڇڏيو. ٻئي بندر لاءِ ان کان اوپر طرف ڪنهن ماڳ جي چونڊ ڪئي وئي هئي. ن.ون شهر ۽ بندر بہ ديبل جي پراڻي نالي پٺيان ديبل ئي مشهور ٿي ويو. اهو شهر ۽ بندر بہ ٿوري وقت کان پوءِ ائين ڦٽي ويو جيئن پنپور اجڙي ويو هو. ان جي جاءِ اچي لاهري بندر يعني لاڙ جي بندر ورتي. هي نالو ان ايراضي جو آهي جيڪو هاڻي سنڌو جي ڇوڙ وارو علائو آهي (39) پر خاص طوران جي اوله وارو پاڳو بکر جو شهر سنڌو جي ان جاءِ تي واقع آهي جنهن کي مورخن هميشہ گهڻي اهميت ڏني آهي. منهنجي خيال ۾ انهن کي هڪ اجايو خيال ويٺل آهي تہ بکر تمام پراڻو شهر آهي. ڏيهي مورخن جي چوڻ مطابق هي موجوده دور جو هڪ نئيون شهر آهي. تحفہ الڪرام جي مولف جو بيان آهي تہ جنهن ڳوٺ جي پراڻن پڊن تي هي شهر تعمير ڪيو ويو، تنهن جو نالو فرشتا Ferishta هو. ڳوٺ جي نالي مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهو عرب طرز جو نالو آهي. انو مان اهو ٿئي ٿو تہ هي ڳوٺ عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ اڏيو ويو هوندو. جڏهن الور جو شهر ڦٽي ناس ٿي ويو تہ بکر جي شهر زور ورتو. ساڳي تاريخ جو مولف ٻڌائي ٿو تہ بکر، بڪر لفظ جو بگاڙ آهي جنهن جي معني پره ڦٽي آهي. هن وسندي تي اهو نالو سيد محمد مڪي رکيو هو. مون کي پڇا ڳاڇا

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

دوران اهو معلوم ڪونہ ٿيو تہ بکر کي ڪڏهن المنصوره جي نالي سان بہ سڏيو ويو آهي، جهڙي ريت آئين اڪبري لکيو آهي. (40) پر ان جي عربي اصليت ڪجھ وڏيڪ ثابتي گھري ٿي.

سيوهڻ لاءِ تہ پوري پڪ سان چئي سگھجي ٿو تہ تمام قديم آهي. الور ۽ ٻهمانا کان وڌيڪ پراڻو آهي. تحفہ الڪرام مطابق هي لستان سئوان Lustan Saiwan، سيهوڻ ۽ موجوده دور جو سيوستان آهي. هن شهر جي نالي جي هِجي مان پتو پوي ٿو تہ هي شهر گھڻو جھونو آهي. راجا سيوهڻ هن شهر جو بنياد رکيو ۽ ان جي نالي پٺيان مشهور ٿي ويو. هو سنڌ نالي هڪ ماڻهو جي ڦريءَ مان هو. سمجھ ۾ اچي ٿو تہ مذڪوره ماڻهو هن ملڪ ۾ ماڻهن جو وڏو هو. ان ناتي سان راجا سيهوڻ ڪنهن قديم دور سان واسطو رکي ٿو. هن شهر جڳ قلعو سما گھراڻي جي ڪنهن ڄام تعمير ڪرايو هو. جڏهن بکر جي حدن ۾ آيو تہ ارغونن مٿس قبضو ڪيو. اڪبر جي دور ۾ هڪ آزاد علائقي جي راجڌاني بہ رهيو آهي.جڏهن ڪلهوڙن سياسي سگھ حاصل ڪئي تہ انهن جي راڄ ۾ شامل ٿي ويو.

مون کي شڪ آهي تہ قديم زماني ۾ هن ماڳ پرسان سنڌو ڪونہ وهندو هو. هن موضوع تي پڇاڙي جي ٽيڪاٽپڻي ڪئي ويندي.

حيدرآباد قديم نيرون ڪوٽ آهي. ڪيس نيرون ڪافري بہ سڏيو ويندو هو. جنوني مسلمان هن شهر کي ان نالي پٺيان سڏين ٿا. پتو نہ آهي تہ هي شهر ڪهڙي دور ۾ اڏيو ويو. سيوهڻ بابت ائين چيو ويندو آهي. نيرون، الور جي ماتحت شهر هو. جڏهن راجا ڏاهر کي پتو پيو تہ هن قلعي جو سردار ساڻسويساھ گھاتي ڪري رهيو آهي تہ هي ڪيس هي سب لاهي ڇڏيائين تہ هو اچي ساڻس گڏجي عربن سان مقابلو ڪري. پر هن جلدي ڪري مسلمانن آڏو آڻ مڃي ۽ قلعو سندن حوالي ڪيو. قديم دوي ۾ ساڱرو درياھ هن شهر جي اوله پاسي کان وهندو هو.

برهمڻ آباد ٻهمانا، هي شهر لوهاڻي درياھ جي ڪناري سان آباد هو ۽ ان ماڳ پرسان واقع هو جتان لوهاڻو درياھ پراڻ کان ڇڇي ڌار ٿيندو هو. اگھم ڪوٽ کي ڪلان ڪوٽ بہ سڏيو ويندو آهي. هي شهر ٺٽي کان اولھ ۾ ستن ميلن تي واقع آهي. عربن جي فتح کان گھڻو وقت پوءِ بہ هن شهر جو ذڪر ملي ٿو.

ٺٽو پوئين دور جو تعمير ٿيل شهر آهي. هن شهر جو بنياد سما گھراڻي جي ڪنهن پوئين حاڪم، ساموئي يا ساموئي نگر Samoinagar شهر جي

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

پرسان رکيو ويو. ڪنهن زماني ۾ ساموئي نگر سندن راڄڌاني هو. سومرن جي سونڊا Sundra پرڳڻي جي ناس ٿيڻ کان پوءِ ماڻهن اچي هن ماڳ کي وسايو. اسان کي هن وقت تائين فقط هي ڄاڻ ملي آهي جنهن وسيلي اسان سنڌ جو جاگرافيائي بيان ڪري سگھنداسون ۽ جيڪو ڪجھ مٿي بيان ڪيو اٿم تنهن کي انهن پراڻين لکتن سان پيٽي ڏسندس، جن کي عالمن ۽ ڏاهن ماڻهن ويساھ جوڳو سمجھيو آهي. هن موضوع تي ڳالهائڻ کان اڳ ڪن قديم ماڳن جو ذڪر ڪندس جن کي ايشيا جي چونڊ ڪتابن تمام قديم سمجھيو آهي. پر افسوس آهي تہ انهن بابت پڇا ڳاڇا دوران مان ڪو حوال هٿ ڪري ڪونہ سگھيو آهيان.

اشڪندرا يا سڪندر جو مشهور ۽ مضبوط قلعو هو. جڏهن عربن سنڌ جي راڄڌاني فتح ڪئي تہ راجا ڏاهر جي گھراڻي مان ڪن ماڻهن هن قلعي جو بچاءُ ڪيو هو. هتي مسلمانن جي ڏاڍي مزاحمت ڪئي وئي هئي. مزاهمت جو اهو حال ڏسي محمد بہ قاسم دلشڪستو ٿي پيو هو، جيڪو پاڻ لشڪر جي ڪمان ڪري رهيو هو. اشڪندرا جي فتح کان پوءِ مسلمان ملتان ڏانهن روانا ٿيا هئا. معلوم ٿئي ٿو تہ اهو شهر الور ۽ ملتان جي وچ تي ڪاٿي هو.

مان هن کي ڪا اڻ ٿيڻي ڳالھ ڪونہ ٿو سمجھان تہ سڪندر اعظم سڪندريا نالي جيڪي شهر قائم ڪيا هئا هي بہ انهن مان هڪ هو. شايد هيءُ اهو شهر آهي جيڪو هن سوگدي Sogdi علائقي ۾ تعمير ڪرايو هو. جاءِ وقوع بہ سڪندريا نالي شهر سان هڪجهڙائي رکي ٿو. نالي بہ ذري گھٽ ساڳيو آهي. ايشيا ۾ هن شهر جي نالي جهڙو ٻيو شهر موجود ڪونہ آهي. اسڪندر يا سڪندر، اليگزينڊر جو نالو آهي جيڪو عربي ۽ فارسي ۾ ائين لکيو ۽ چيو ويندو آهي. نَوَ سئو سال گذرڻ کان پوءِ هن شهر جي نالي جي اصليت باقي نہ رهي هوندي. هن شهر ۾ هڪ خوبصورت بت هو جيڪو گھوڙي تي سوار هو. پوري ريت هٿيار بند هو ۽ سندس پوڄا ڪئي ويندي هئي. هندو ڌرم ۾ اهڙي قسم جي بت بابت پڙهيو سڻيو ڪونہ اٿم، دل ۾ خيال پيدا ٿئي ٿو تہ اهو مئڪدوني جھونجھار سڪندر جو بت هو جيڪو هن جي نالي واري شهر ۾ موجود هو ۽ ان جي پوڄا وغيره ڪئي ويندو هئي.

هيم ڪوٽ يا جهم ڪوٽ جو شهر راجپوت ملڪ جي راڄڌاني هو، جنهن جي ٽرڙاج بہ پليار پرڳڻي ۾ ڏسي سگھجن ٿا. مون کي سندس وڌيڪ ڄاڻ ڪانہ آهي. چيو ويندو آهي تہ هندو ڌرم جي دئتن هن شهر جر تعمير

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

ڪئي هئي. پر واري ٽڪري جي پٿر ۾ عجيب غريب قسم جي ڪوٺائي ۾ ٽڪ ٽيل ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جيڪا اڄ سوڌو موجود آهي. مٿي ڇت ۾ وري اهڙي گهاڙ ٽيل آهي جو پٿر، ڳئون جي اوهه ۾ ٿڻن جيان ڏسڻ ۾ ايندو، چوندا آهن ته ڪنهن سمي انهن ٿڻن مان کير وهندو هو پر هاڻي ان بدران پاڻي وهندو آهي. چون ٿا اها ڪالي يوگا جي موجود هجڻ جي ثابتي آهي. مون کي شڪ ٿئي ٿو ته اهو هيم ڪوٽ ساڳيو ڪلان ڪوٽ ته نه آهي جنهن کي بعد ۾ تغلق آباد به سڏيو ويو جيڪو ٺٽي کان اوله طرف ٿوري پنڌ تي آهي. مي نگر ٻارهين صدي عيسوي ۾ هي شهر اڳڙي ذات جي ماڻهن جي قبضي هيٺ هو ۽ ملتان جي ماتحت هو. امڪان آهي اَڳڙي ذات وارا ماڻهو هتي سمندر جي ڇڏيل ماڻهن جو اولاد هجن. (43) لوهاڻي درياهه تي آباد ۽ ڀهمانا کان تمام پري ڪونه هو ۽ هاڻي لڏي داد پور جي پرڳڻي ۾ آهي.

مٿي جيڪي پنهنجا بيان پيش ڪيا اٿم انهن ۾ سنڌو درياهه جي وهڪري بابت حقيقتون چونديءِ پنهنجي راءِ جو اضهار ڪندس. ان سان گڏ هن درياهه جي وهڪرن ۽ سنڌ ملڪ بابت ڪن يورپي عالمن جا بيان ۽ رايا به ڏيندس. انهي مقصد سان ته جيئن ڏسي سگهجي ته ڪٿي اختلاف راءِ آهي ۽ جيڪڏهن اختلاف راءِ آهي ته ان جو سبب ڪهڙو آهي.

مان اڳئي سبب بيان ڪري آيو آهيان ته قديم دور ۾ درياهه بکر ۽ سيوهڻ جي ڀرسان ڪونه وهندو هو ۽ اتان وارو وهڪرو مکيه درياهه نه پر چاڙهه هو. مسلمان مورخن جو بيان آهي ته نيرون ڪوٽ جي فتح کان پوءِ محمد بن قاسم سيوهڻ ڏانهن روانو ٿيو. اهڙي ريت هي شهر به فتح ڪيو ويو . ان وقت بغداد مان سندس چاچي وٽان، ڪيس ڏاهر تي بنا دير حملي ڪرڻ جو حڪم پهتو هو (44) تنهن ڪري هو موٽ اچي نيرون ڪوٽ پهتو. هن هتي پهچي راجڌاني تي حملي ڪرڻ جون تياريون ڪيون. هن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته سيوهڻ سنڌو جي ڪکيه وهڪري تي آباد ڪونه هو. اسان هن حقيقت کان بي خبر آهيون ته نيرون ڪوٽ سنڌو درياهه ڀرسان هوو چاڪاڻ ته ديبل جي فتح کان پوءِ فوجي سامان ۾ قلعي ڀڃڻ جا اوزار ٻيڙين وسيلي حملي لاءِ نيرون ڪوٽ آندا ويا هئا. اهو سامان سنڌو جي ساڱري نالي واري چاڙهه سان آندو ويو هو. جيڪڏهن ان جاءِ جو پورو پتو پئجي وڃي ته عربن سنڌو ڪٿان پار ڪئي هئي ته جيڪر سارا منجهيل مامرا نبري وڃن. هڪ مورخ عربن جي پار اڪرڻ جون به جايون هڪ راوڙ ٻي جيور ٻڌائي آهي پر هن دور ۾ اهي ماڳ ۽

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

مڪان موجود ئي ڪونه آهن. هتي اها ڳاله به نظر ۾ اچي ته عرب لشڪر ۾ هڪڙن جو خيال هو ته جتي ڏاهر آهي اتي وڃي مٿس حملو ڪجي. ٻين جو خيال هو ته برهمڻ آباد تي حملو ڪجي. منهنجو رايو آهي ان وقت عرب فوج برهمڻ آباد جي ڀرسان موجود هئي. پار اڪرڻ لاءِ جيڪي ٻيڙيون درڪار هيون تن جي ذميواري به محمد بن قاسم تي رکي وجي ٿي. پر اها ڳاله مناسب ڪانه ٿي لڳي. هن مهم بابت پڙهيون ته اسان کي اهو ٻڌايو وڃي ٿو ته عرب فوج سان گڏ پنهنجون ٻيڙيون هيون. معلوم ٿئي ٿو ته لشڪر پار اڪرڻ ۾ پنهنجيون ئي ٻيڙيو ڪتب آنديون هونديون.

مون قديم درياهه جي حوالي سان هڪ نقشو ڏنو آهي، جنهن ۾ اها ڳاله ظاهر ٿي رهي آهي. ته عرب حقيقت ۾ درياهه جي ان پاسي هئا جنهن پسي الور جو شهر واقع هو. پر سيوهڻ کان وٺي الور تائين سارو علائقو برپٽ هو. تنهن ڪري الور ڏانهن انهي طرف کان پيش قدمي ڪرڻ ڏکيو مامرو هو. تنهن ڪري درياهه جي پر ڏيئي اڳتي وڌڻ شروع ڪيو هئائون. عرب فوج جا عملدار برهمڻ آباد تي حملي نه ڪرڻ ڪري محمد بن قاسم جي طرز عمل تي اعتراف ڪري رهيا هئا. امڪان آهي ته اهو ماڳ سندن ان رستي ڀرسان هو. مٿين حقيقت مان معلوم ٿئي ٿو ته عرب فوجن کي لوهاڻو درياهه پار اڪرڻو هو. پر پتو ڪونه ٿو پوي ته هنن پنهنجي ٻيڙا ڪتب چونه آندا هئا. هن مان به ڳالهيون واضح ٿين ٿيون هڪ ته اهي ٻيڙا وڏا هئا، جن کي اڪارڻ ۾ استعمال ڪرڻ ڏکيو هويا ته راجا ڏاهر پنهنجي فوج سان ٻئي ڪناري موجود هو.

مان وڏيڪ واسطي هتي بکر کان وٺي سمنڊ تائين سنڌو جو نقشو ڏيان ٿو. مون سان گڏ ڊاڪٽر ونيسنٽ Dr. Vincent به گڏ آهي جنهن ائرين ۽ ٻين يونانين جا ٻڌايل پنڌ ۽ پيچرا ڏئي ان دور جي سنڌو جي پراڻي پيٽ وارو وهڪرو ڏئي وڃي سمنڊ تائين نڪتو هو ۽ سردارن ۽ عام ماڻهن کي ائين الوداع ڪئي هئائين جيئن جڻ حقيقت هئي. گهڻي زماني گذري وڃڻ کان پوءِ سنڌو جو اهو وهڪرو ڳولي لڌائين، جيڪو سڪندر جي دور جو امڪاني وهڪرو هوندو.

سوگدي ڀڪر

مصنف، جنهن جو مٿي حوالو ڏنو ويو آهي، تنهن سوگدي کي ڀڪر واري جاءِ تي سمجهيو. ڊي ائن ول جي ويچار موجب مذڪوره ٿاڪ هن نسل جي

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

ماڻهن جو راڄڌاني هو. جيڪڏهن ايشيا جي تاريخن تي ويساهه ڪجي ته پڪر جي شهر جو اڄ کان ٻارهن سئو سال اڳي وجود ئي ڪانه هو ۽ هي شهر مسلمانن اڏيو هو. مان ساڳي ذريعي جي آڏار تي ايترو چئي سگهان ٿو ته سنڌو جي چاڙهه الور کي ڇڏڻ کان اڳ پڪر پرسان ڪونه وهندي هئي. اهو ئي سبب هو جو ماڻهو الور کي ڇڏي اچي بکر ۾ آباد ٿيا هئا. ان ڳاله جو امڪان ضرور آهي ته پڪر شهر جي پرسان ڪاٺي سوگدي جو ٿاڪ به موجود هوندو. هن سمجهڻ لاءِ ڪافي سبب به آهن ته انهن جو علائقو سنڌو جي اوپر پار پري پري تائين پکڙيل هوندو هو. مون کي هي ڳاله ٻڌائيندي شڪ ضرور ٿئي ٿو ته جن ماڻهن جو اسين بيان ڪري رهيا آهيون، سي اڄ وارا سوڍا راجپوت هجن ته ڪئت ناهي. موجوده دور ۾ اهو نسل سنڌ ۽ گجرات جي وچ وارا علائقا والاريون وينو آهي. پر ڪجه صديون اڳ انهن ماڻهن جو امر ڪوٽ ۽ ان جي ماتحت علائقي تي قبضو هو ۽ سنڌ ۾ ڪين سردار سمجهيو ويندو هو. هي روايتون به اعتبار جوڳيون آهن ته قديم زماني ۾ الور کان اتر پارسندن خود مختيار حڪومت به قائم هئي. هن ڳاله مان معلوم ائين ٿئي ٿو ته سوگدي ۽ سوڍن جو علائقو ذري گهٽ هڪ وجي بيهي ٿو. جيڪو ڊاڪٽر ونيسنٽ جي خيال جي پنيرائي ڪري ٿو. جنهن جو چوڻ آهي ته سندن راڄڌاني الور کان اتر ۾ هن شهر ۽ ملتان جي وچ تي هئي.

ڊاڪٽر ونيسنٽ چوي ٿو ته. ”اها ڪيڏي خوشي جي ڳاله ٿئي جيڪڏهن ڪو مورخ چناب جي سنگم واري ٿاڪ کان وٺي تائين سنڌو جي پيٽ ۾ ڪنهن ٻيٽ جو ذڪر ڪري ها پر سندن ماٺ مان ائين لڳي ٿو سيئي هڪ خيال جا آهن. هن مان اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته اسان انومانن ۽ اندازن کان ڪجه اڳتي وڌي ڪنهن حيثيت تي پهچي ويا آهيون جنهن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته بيڪيئر Bekierسيڪئير Sekier ۽ ٽيڪئير Tekierنالي ٽي ماڳ هئا جيڪي منصوره جا ماتحت هئا “ پهريائين نالي (بيڪئير جيڪو بيڪر(بکر) Bekker آهي ۽ منصوره جو نالو به صحيح آهي) ۾ هي صاحب غلط ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سيڪيئر کي ائين اڪبري ۾ ساڳي هجي ۾ لکيو ويو آهي. ٽيڪيئر کي ساڳئي ڪتاب ۾ هڪ قلعو ڪري بيان ڪيو ويو آهي. اهو ماڳ دي لارو ڪيٽي Dela Rochette جو لائو هيري Louheriلوهري آهي.

مان سنڌو جي وهڪري جي تبديلي جو ذڪر ڪري آيو آهيان،

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

جيڪڏهن اها حقيقت آهي ته پوءِ اها ڳاله سمجه ۾ اچي ٿي ته يونان وارن درياهه جي پيٽ ۾ موجوده ٻيٽ جو ذڪر ڇونه ڪيو آهي. سيڪيئر ته ظاهر ظهور سکر Sachar آهي، جيڪو سنڌو جي اوله ڪناري ۽ زنق جي سامهون آهي، جيڪي لهري Lahri جي موجود شهر جا نواحي ڳوٺ آهن. ٽيڪيئر بابت منهنجو خيال آهي ٽگر Tiggir جو پرڳڻو آهي، جنهن کي نقشي ۾ درياهه جي اوله ۽ بکر کان ڏکڻ پاسي ڏسي سگهجي ٿو. مان عجائب المخلوقات Ajaib al Makhlukatجي حوالي جي آڏار تي ڊي اَن ول سان سهمت آهيان . منهنجو خيال آهي ته منصوره جا ماڳ نصرپور وٺ آهن. نيوبيا Nubia جي جاگرافيدان (46) جي حوالي جي آڏار تي ڊاڪٽر ونيسٺ چوي ٿو ته منصوره جو ماڳ بکر آهي. جڏهن سنڌو جي انهي دور جي ويچار ڪجي ٿو ته مون کي ٻين کان وڌيڪ ڊي اَن ول وڌيڪ صحيح معلوم ٿئي ٿو. مان اڳئي بيان ڪري آيو آهيان ته لهري، لوهر ڪوٽ Loharkot ۽ الور مختلف ماڳ آهن.

ميوسي ڪئنس، اوڪسي ڪئنس، سيوي سوي ۽ سيهوڻ

ڊاڪٽر ونيسنٽ لکي ٿو ته ”سيوي کيSevi ، شواءِ Sewie ، شواهڻ Sehowan، سهوڻ Sihwan ۽ سڪوان Schwan جي هجي ۾ به لکيو ويندو آهي. هنن سيني نالن سان ڪنهن هڪ ماڳ کي صحيح معني ۾ سڃاڻڻ ڪا سولي ڳاله ڪانه ٿيندي. اسان جا نقشا به هن ماڳ لاءِ اهي سيئي ساڳيا نالا ڏيکارين ٿا. آئين اڪبري سيوهڻ ۽ سوي جي وچ تي جبلن جو هڪ ڊگهو سلسلو ڏيکاري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته اهي ٻئي جدا جايون آهي، توڙي جو هڪ ئي سرڪار ۾ موجود آهي.“ سيوهڻ جي مختصر احوال ۾ مان اڳتي ٻڌائي آهيو آهيان ته هن کي ڪڏهن به سيوي جي نالي سان سڏيو ڪونه ويو آهي. هيءُ هڪ جدا علائقو آهي جيڪو بکر جي اوله پاسي ۾ قنڌاڙ ڏانهن ويندڙ رستي سان آهي. هن علائقي جا اصلي رهاڪو سيوس Sewes يا سئبز Sabiz هئا. ڇهين صدي ۾ هن قبيلي جي راڄڌاني ڪاڪا راڄ Kakaraj (47) نالي هڪ شهر هوندو هو. مذڪوره علائقي ۾ هڪ وڏو قلعو هوندو هوجنهن جو نالو سوي هو جيڪو هڪ جبل جي ڪڇ ۾ هوندو هو. هتي هر هڪ پٿر گول شڪل جو هوندو هو. هن مامري مان ايترو چئي سگهندس ته اهو نالو هندن جي مهاديو شِوِ تان ورتل آهي، جنهن جي لنگ جي پوڄا ڪئي ويندي هئي. ان ڪري پٿر گول شڪل جا هوندا هئا. مان هن ڳاله ڏانهن به اشاري ڪرڻ جي جرئت

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

ڪندس تہ سيوس يا سئبز اهي ماڻهو آهن جن کي ائرين سلو ڪري سڏيو آهي، جيڪي هرڪيولس Hercules جي پوڄا ڪندا هئا، ۽ پنهنجي چوپائي مال کي ڏنڀ ڏئي ڪي خاص نشان ظاهر ڪندا هئا. هندن ۾ اڄ بہ عام رسم آهي تہ ڳابي تي ترشول Treident جو ڏنڀ ڏيندا آهن (48) ۽ ان کان پوءِ شو ديوتا جي ٻل چاڙهڻ لاءِ ڪيس گور چڏي ڏيندا آهن. هي صوي Sewi اصلي سيوي Seewee آهي جنهن جو ابوالفضل ذڪر ڪيو آهي. هيءُ ٺاڪ سيوهڻ کان ماڳن ٻيو آهي، جنهن کي مون سيوي Sewie جي نالي سان ڪڏهن بہ ڪونہ ٻڌو آهي.

ڊاڪٽر ونيسينٽ جو خيال آهي تہ مئسيڪئنس سيوي ۽ سيوهڻ جا امڪاني راجا هئا. مون کي هن ڳالھ تي ڪونہ اعتراض ڪونہ آهي. مان هنن راجائن جي نالن جي لغت تي ڪجھ بحث ۽ ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ چاهيان ٿو ۽ حقيقت هٿ ڪرڻ واسطي ڪن اصولن تي مدار رکڻو پوندو. سيوهڻ اهڙو نالو آهي جيڪو سنڌ ۾ تمام گهڻو مشهور آهي. تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو تہ سيوهڻ شهر جي بنياد رکڻ واري ماڻهو جو نالو بہ اهو هو. پر مان هن شهر کي اوڪس يهوهڻ Ox Sehwan يا مسڪوان Muschwan سڏي ڪونہ ٿو سگهان ۽ ائين سمجهڻ لاءِ ڪي سبب بہ ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿا اچن . اوچ outhch لفظ جي معني آهي (49) مڻ Mand ۽ هي پنجابي ٻولي جو لفظ آهي. هن زبان سان سنڌي ٻولي بہ هڪجهڙائي رکي ٿي. مو Mu يا موءِ Mou شهر جو بنياد پنجين صدي عيسوي دوران راءِ سهاسي جي زماني ۾ رکيو ويو هو. پر اڄ ڪله واري دور ۾ هن لفظ جي معني جو ڪو بہ پتو ڪونہ ٿو پوي، توڙي اسان کي پڪ آهي تہ ان لفظ جو هتان جي ٻولي سان واسطو آهي. ڊاڪٽر ونيسنٽ جي راءِ موجب مان ڪٽي مئسي ڪئنس کي سيوهڻ جو راجا سمجهان پر هن نظريي ۾ ڪي ڳالهيون اهڙيون آهن، جيڪي منهنجي خيال سان سهمت نہ آهن. مثال طور هن جي راڄ جي حد ڪهڙي قائم ڪجي، ٻي ڳالھ اها بہ تہ سندس راجڌاني درياھ جي ڪنار سان يا ان جي پرسان هئي. پر ٻئي پاسي کان مان هن خيال جو آهيان اڳي درياھ سيوهڻ وهندو ئي ڪونہ هو. ان ڪري مذڪوره نظريي تان هٿ ڪڻڻو پوندو. ڊاڪٽر جي قائم ڪيل نظريي بابت بيان ڪندي پنهنجي خيال جو اظهار هن ريت ڪندس تہ مان ڊاڪٽر ونيسنٽ جي مئسي ڪئنس ۽ اوڪسي ڪئنس جي حڪومتن ۾ ٿوري بدل سدل ڪرڻ چاهيان ٿو يعني اوڪس ڪئنس کي سيوهڻ واري علائقي ۽ مئسي ڪئنس کي سيوهڻ ۽ پراڻ

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سنڌيڪا :سنڌ جي علمي ۽ شعوري ترقي ۾ پاڻي پائيوار

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

جي وچ تي، الور ۽ ٻهمانا جي وچ واري علائقي جو راجا سمجهان ٿو. هن جوڙجڪ سان هي ڳالھ طئہ ٿي ويندي تہ راجا اوڪسي ڪئنس جو راڄ لکي Lakhi جي جابلو سلسلي ۾ مئسي ڪئنس جي راڄ جي وچ تي هو. جيڪڏهن مئسي ڪئنس کي سيوهڻ وارين حدن ۾ رکنداسين تہ فاضل مصنف لاءِ اهڙو علائقو رهندوئي ڪونہ جنهن لاءِ پڪ سان چئي سگهي ٿو ڪهڙو علاقو راجا جي راڄ ۾ هو. مان ڊاڪٽر صاحب سان هن ڳالھ ۾ سهمت آهيان تہ راجا سامبس لکي واري جابلو سلسلي واري علائقي جو راجا هو. هن علائقو جو بيان ايترو ڇٽو آهي جو ان علائقي جون جاگرافيائي حالتون ايتريون پڪيون آهن جو هزارن سان جي هيٺ مٿاهين کان پوءِ بدلجي ڪونہ سگهنديون آهن. هتي مان هم اهم ڳالھ ڏانهن اوهان جي ڌيان ڇڪائڻ جي ڪوشش ڪندس تہ سنڌو جي وهڪري پرسان لکي وارو لڪ موجود آهي. جيڪڏهن سنڌو سڪندر جي دور ۾ هتان وهندو هجي ها تہ يونان جا مورخ هن اهم لڪ کي ڪونہ وسارن ها. هي لڪ لنگهن ۾ ڏاڍو ڏکيو آهي (50) جيڪو لنگهي هڪدم ئي درياھ مٿان اچي بيهبو. جيڪڏهن راجا سامبس کي جابلو علائقي جو راجا سمجهنداسين تہ سندس راجڌاني سنڌيماڻ کي سولائي سان ڳولي ڪونہ سنگهنداسين. ان جو سبب اهو آهي جو اهو لفظ ملڪ جي نالي سان بہ واسطو رکي ٿو تہ درياھ جي نالي سان بہ تعلق اٿس ۽ سنڌين جي ابي ڏاڏي ۽ هند ياءُ جو نانءُ بہ سنڌ هو. هنن سيني ڳالهين ڪري سمجهڻ کپي تہ سنڌيماڻ ضرور هڪ اهم شهر هوندو.

ڊاڪٽر ونيسنٽ پٽالا کي ڳولي لهڻ لاءِ واٽون ولاڙيندو ٿو وتي تہ آءٌ بہ هن جا پنڌ پوڇرا رَند ۾ راهون پڇائي ڪڍ لڳي پيو آهيان . پٽ پڇا ڳاڇا ڪرڻ کان اڳ ۾ انهن حقيقتن کي پيٽائي ڏسي رهيو آهيان تہ سنڌو جي ڦاٽ پراڻ جي موضوع تي ڇا ڇا چيو ويو آهي.

سڪندر جي حملي کان اٺ سئو سال پوءِ سنڌ ۾ مختلف راجائون راڄ ڪري رهيا هئا. اهي ڪنهن سگهاري حڪومت جا ڏن پرو ضرور هئا، پر اندروني مامرن ۾ هو خودمختيار ۽ آزاد هئا. يا ائين ڪٽي چئجي تہ الور کي حڪمرانن جي ماتحت هئا. ان سن گڏ اسان کي راءِ ڏاهر جي حڪمت جي حالتن مان پتو پوي ٿو تہ هي راجا پنهنجي گهراڻي جي ٻين راجائن جيان سگهارو هو. پر اهو بہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ سنڌو جي ڇوڙ واري علائقي ۾ رهندڙ سامونڊي ڌاڙيلن تي سندس وس پڄندي ڪانہ هئي. ٿي سگهي ٿو تہ اتان جا

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

راجا هن جا مقررڪيل ڪونہ هئا ان ڪري سندس حڪومت جا تابعدار ڪونہ هئا. جنهن دور جو اسان هاڻي ذڪر ڪري رهيا آهيون، تنهن زماني ۾ سنڌ ملڪ جي راجائن جون هيٺين ريت راجڌانيون هوندون هيون.

ديول حڪمران_ جاهين ڀادا Bhada

نيرون ڪوٽ حڪمران (شمني، سمنا Samna)

سيوهڻ حڪمران، بجيراءِ بچوراءِ Batchera پٽ چود رام (چوئٽ رام) Chuad rame

الو حڪمران، راجا ڏاهر پاڻ

سيوي حڪمران، ڀادا (ڀدو) Bhada پٽ ڪاڪو

هاڻي اسان کي پيٽائي ڏسڻو پوندو تہ سڪندر واري دور ۾ بہ سنڌ جي سياسي جوڙجڪ ائين يا ڪنهن ٻئي نموني هئي. ائرين جو بيان آهي تہ ”جڏهن سڪندر مئسي ڪئنس جي راج ۾ پهتو. مليل اطلاعن مان ڄاڻ پئي آهي تہ هند جي سيني ملڪن مان سندس ملڪ وڏيڪ شاهوڪار هو.“ هن معلومات موجب مان هن کي الور جو راجا سمجهان ٿو. چاڪان تہ ويساه جوڳن تاريخي حوالن مطابق سڪندر جي حملي کان نو سئو سال پوءِ بہ هي ٿاڪ هڪ سڪي ستابي ۽ دولتمند علائقي جي راجڌاني هو. جيڪڏهن مامرو منجهيل آهي، تہ پوءِ اسان کي نو سئو سالن بدران ڇه سئو سال سمجهڻ گهرجي. الور کي مئسي ڪئنس جي راجڌاني سمجهڻ کان پوءِ، ڏکڻ پار، پراڻ ۽ لوهاڻي دريا وارا علائقا بہ سندس ملڪ جي دنگ ۾ سمجهان ٿو. ان نقطئہ نگاهہ کان سوگدي وارو علائقو الور کان اتر درياه جي ڪناري سان موجود هجڻ گهرجي. منهنجي خيال ۾ اهو خطو ملتان ۽ الور جي وچ ۾ هوندو. مان اڳي بہ ذڪر ڪري آيو آهيان تہ سوڍا راجپوت هڪ وسيع علائقي ۾ رهندا هئا، جتي سندن سگهاري حڪومت قائم هئي. سندن حڪومت بابت اسان کي پوري ريت خبر آهي تہ اها الور کان گهڻو اتر طرف هئي. هن قبيلي جي رهڻ واسطي هي بہ چڱو وسيع خطو آهي.

اوڪسي ڪئنس کي مان سيوي جڳ راجا سمجهان ٿو. ائرين جو بيان آهي تہ ”سڪندر مئسي ڪئنس جي راجڌاني ۾ هڪ قلعو تعمير ڪرائي اتي پنهنجي فوج رهائي. بعد ۾ هيءَ پنهنجي تير انداز، ائگريان وارو فوجي دستو، گهوڙي سوار دستا ۽ درياهي فوج وٺي پر واري راجا اوڪسي ڪئنس تي هلان ڪئي.“ سڪندر جو فوجي مهندرا ڪرايٽرس فوج جي وڏي پاڱي سان

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

درياه جي اوپر يا ڪاٻي پاسي موجود هو. جنهن ۾ درياهي فوج بہ شامل هئي. اوڪسي ڪئنس درياه جي ساڄي پاسي هو تہ پوءِ سڪندر کي درياهي فوج وٺي وڃڻ جي ضرورت ڇو محسوس ٿي هئي. ڇاڪاڻ تہ اهو ڪم تہ ڪرايٽرس جي درياهي فوج بہ سرانجام ڏيئي پئي سگهي. الور جي ناتي سان سيوي جي جاءِ وقوع، ائرين جي بيان ڪيل ٻين راجائن جي راج سان سهمت آهي. جيستائين ڪو قديم شهر ۽ حڪومت سيوهڻ ۽ بکر جر وچ تي موجود نہ هوندي، تيستائين مامرو منجهيل رهندو ۽ ڪا ڳاله سمجه ۾ ڪانہ ايندي. مان راجا اوڪئنس لاءِ سيوي کان وڌيڪ ٻي ڪا مناسب جاءِ ڪونہ ٿو سمجهان. هن مامري م ڊاڪٽر ونيسنٽ بہ ڪنهن حد تائين مون سان متفق آهي. سندس بيان آهي تہ سيوي ۽ سيوهڻ بہ جدا ماڳ ثابت ڪرڻا پوندا. سندس دعوي آهي ت انهن مان هڪ تي راجا مئسي ڪئنس ۽ ٻئي تي راجا اوڪسي ڪئنس راج ڪندو هو.

مان سمجهان ٿو سيوهڻ واري علائقي تي رجا سامبس راج ڪندو هو. سمجهيو وڃي ٿو تہ هن راجا، سڪندر سان سوگدي واري علائقي ۾ وڃي ملاقات ڪئي هئي. جيڪي ڳالهيون ٻنهي جي وچ ۾ طئہ ٿيون تن مان هڪ بہ سوگدي جي علائقي ۾ مجود ڪونہ آهي. انهن مان هڪ ڳاله اها هئي تہ ”سامبس کي هڪ جابلو علائقي جو راجا مقرر ڪيو ويو هو.“ اهي پارپتا سيوهڻ واري علائقي جا آهن، جنهن ۾ لڪي وارو جابلو سلسلو موجود آهي. سامبس کي ان ڪري اتان جو راجا مقرر ڪيو ويو هوندو. ڇاڪاڻ جو هو اتان جو رهواسي هو ۽ اتان جي قبيلن ۾ سندس اثر رسوخ هوندو. سيوهڻ لاءِ چيو ويندو آهي تہ اهو نهايت پراڻو شهر آهي. ان جي قدامت ڪري سمجهيو ويندو آهي تہ سنڌين جي ابي ڏاڏي ۽ هند جي پاءُ سان سنڌ جي ڦري مان ڪنهن هن جهوني شهر جو بنياد رکيو هو ۽ ان جي نالي پٺيان سڏجڻ لڳو. سيوهڻ کي راجا سامبس جي راجڌاني سمجهي ۽ ان ئي شهر کي اسان سنڊومان بہ سمجهون ٿا. ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ ٻيو اهڙو ڪو پراڻو شهر موجود ئي ڪونہ آهي جو نالي ۽ جاءِ وقوع جي لحاظ کان ايتري هڪجهڙائي رکندڙ هجي. سڪندر سمنڊ ڏانهن ويندي هيٺ سنڌو سان هاڪاريو هو. سفر دوران ڪيترائي راجائون اڇي ساڻس مليا هئا ۽ پنهنجي حڪومتن بابت ساڻس ڳالهايو هو. يونان جي مورخن سندس اٿڻ ويهڻ مان سندن ملڪ جي پيدا وارين ذريعن، دولت ۽ زندگي جي معيار کي سمجهي ورتو هو. جيڪڏهن اسان اوڪسي ڪئنس،

سيوسي ڪئنس ۽ سامبس کي سيوهڻ ۽ جابلو علائقي جا راجا سمجهنداسون ته مان اعتراف ڪريان ٿو ته مان ڪڏهن به اهو مشهور ملڪ ڳولي لهي ڪونه سگهندس.

هاڻي مان موضوع جي ان حصي ڏانهن اچان ٿو جنهن کي هاڻي سهڻي نموني سمجهي سوچي طئه ڪرڻ گهرجي. هن موضوع جو سڪندر جي سنڌو سان هيٺ هاڪارڻ سان واسطو آهي. ڇوڙ واري علائقي جي نهايت قديم شهر پٽالا جي ڳولا لاءِ وڏي سوچ ويچار کان ڪم وٺي هن جاءِ جو نقشو ڪڍي گهڻو ڪجهه جاڪوڙيو ويو آهي. پر پوءِ به سڪندر جي درياهي سفر جو هي پاڳوا جا به اونداهو آهي.

ڊاڪٽر ونيسنٽ هن ويچار جو آهي ائرين وارو پٽالا، برهمڻ آباد کي سمجهڻ گهرجي. سندس هن راءِ سان آءُ متفق آهيان. پر برهمڻ آباد جنهن جاءِ تي هي مصنف ٻڌائي ٿو ان جاءِ وقوع سان مان اختلاف رکان ٿو. مان هن شهر کي ڇوڙ واري قديم علائقي جي شروعاتي نقطي وٽ سمجهان ٿو. ان جي بدران ڊاڪٽر ونيسنٽ هن شهر کي ننڍي ڇوڙ واري معمولي علائقي جي شروعات وٽ سمجهي ٿو. هاڻي اهو شهر ناس ٿي متجي ويو آهي. هن موضوع جي ناتي سان ايشيا جي جن تاريخن جو مون مطالعو ڪيو آهي، تن سڀني جو مولفن جو خيال آهي ته سڪندر جي اچڻ کي ڪي زمانا اڳ زير بحث علائقي تان سمنڊ چڙهي ويو هو. پنهنجي نقطئه نظر جي اختلاف ڪارڻ مان سنڌو جي ڇوڙ واري علائقي مان پنهنجي سونهين ڊاڪٽر ونيسنٽ کي ڇڏي پنهنجي جاڪوڙ ڪرڻ شروع ڪيان ٿو ۽ پٽالا کي اتي ڳولڻ جا جتن ڪيان ٿو، جتي ان کي هجڻ کپي. پر ان جڳه تي نه، جتي ڊاڪٽر ونيسنٽ سمجهي ٿو جيڪو پوئين دور جو ننڍڙي ڇوڙ واري علائقي جي شروعات وٽ آهي.

پٽالا جو ماڳ ميوسي ڪئنس جي ملڪ کان هيٺيان واقع هو. سڪندر راجا سامبس سان جنگ ڪرڻ ۾ رڌل هو. پٽالا جو راجا وڃي ڪيس اتي مليو هو. جڏهن ميوسي ڪئنس بغاوت ڪئي ته سڪندر جنرل پيٿان کي اوڏاهن موڪليو. هي فوجي مهندرا پنهنجو لشڪر وٺي ميوسي ڪئنس تي ڪاهي ويو. ميوسي ڪئنس سندس مقابلو ڪيو پر ڪيس شڪست آئي. پيٿان موٽي سڪندر جي ڪئمپ ۾ آيو. سندس درياهي لشڪر ۾ ميوسي ڪئنس به موجود هو جيڪو سنگهرن مر سوگهو هو. مان هنن واقعن مان هي ڳاله سمجهڻ تي مجبور آهيان ته سمڪندر جو درياهي لشڪر ميوسي ڪئنس جي

راڄڌاني کين ڪجه فاصلو هيٺ هليو ويو هو. جڏهن سامبس خلاف حملو ڪيو ويو هو ته درياهي فوج جي موجودگي نظر ڪانه ٿي اچي. ان ڪري امڪان اهو نظر ٿو اچي ته سڪندر برهمڻ جي شهر کي ناس ڪرڻ کان پوءِ پيٿان کي اڳتي روانو ڪري پاڻ ٻيڙين وٽ موٽي آيو. جيڪو سندس انتظار ۾ درياه اندر بيٺل هيون ۽ پيٿان جي موٽي اچڻ تائين اتي رهيو پيو هو. سڪندر تي ڏينهن درياهي سفر ڪيو. جڏهن ڪيس جاڻ ملي ته پٽالا جو راجا ڀڄي ويو آهي ته بکر هاڪاري وڃي پٽالا پهتو. ڊاڪٽر ونيسنٽ جي بيان مان هي حقيقت ظاهر ٿئي ٿي ته هو بکر کان هلي پٽالا تائين پهچڻ ۾ سڪندر کي وقت ڏئي ٿو ۽ پنهنجي حساب سان ميوسي ڪئنس کي سيوهڻ جو راجا سمجهي ٿو. پر جيڪڏهن اسان فرض ڪريون ميوسي ڪئنس سيوهڻ جو راجا آهي ته به سڪندر کي مٿي ڪيل وقت اندر ونيسنٽ جي پٽالا پهچڻ لاءِ ٻه سئو ميل پنڌ ڪرڻو آهي. جيڪڏهن ميوسي ڪئنس کي الور جو راجا سمجهيو وڃي جيڪو ڏري گهٽ بکر واري ويڪرائي ڦاڪ ۾ آهي ۽ پٽالا کي قديم برهمڻ آباد سمجهون، جيڪو قديم زماني ۾ ڇوڙ واري علائقي جي شروعات وارو ٿاڪ هو ته نڪ سامهون پنڌ جي حساب سان سڪندر جو هڪ سئو ميل فاصلو گهٽجي ويندو ۽ درياه جي ورن وڪڙن سان اهو ساڳيو فاصلو وڃي ڏيڍ سئو ميل بيهندو جيڪو وست جي لحاظ سان غير مناسب ڪونه ٿو لڳي. جيڪڏهن سڪندر ميوسي ڪئنس جي راڄڌاني کان اڳتي نڪري وڃي ٿو ته پوءِ اهو فاصلو اهميت جو حامل نه آهي.

ٻين به گهٽين ڳالهين ۾ برهمڻ آباد ۽ پٽالا جي وچ ۾ گهٽي هڪ جهڙائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. اهو به چيو ويندو آهي ته پٽالا جو راجا سمڪندر جي پهچڻ کان اڳ اتان نڪري رڻ پٽ ڏانهن هليو ويو. جيڪڏهن اسان ان رڻ پٽ کي واري وارو علائقو سمجهون، (منهنجو پنهنجو ويچار به ائين چئي ٿو) ته غلط ڪونه ٿيندو. چاڪاڻ ته بهمانا جي سامهون پراڻ درياه جي پر سان ان وارياسي علائقي جي شروعات ٿئي ٿي. وڏيڪ ثابتي اسان کي هن واقعي مان ملي ٿي ان علائقي مان وري اڏامي اچي خود ان شهر کي تباه ڪيو هو. ٻي ڳاله ته پٽالا شهر جي ويڪرائي ڦاڪ ۾ سارو علائقو وارياسو آهي. ائرين جو به اهڙو ئي بيان آهي ته مذڪوره علائقي ۾ ڪوه ڪونه آهن. وارياسي علائقي جو بيان ڇوڙ جي صفا هيٺئين علائقي سان سهمت ڪونه آهي. جيڪڏهن اسان پٽالا کي ٺٽي جي اوسي پاسي واري علائقي ۾ سمجهنداسون، ته اتي ويجهي چڪ ۾

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

ڪاٺي اهڙو وارياسو علائقو نظر ڪونہ ايندو جنهن جو مٿي بيان ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن اهو شهر درياهہ جي اوله پاسي هجي ها تہ ان تي يونان وارا سولائي سان حملو ڪري سگهن ها. چاڪاڻ تہ اهي درياهہ جي الهندي پاسي سان اڳتي وڌي رهيا هئا. ڊاڪٽر ونيسنٽ جي ٻڌايل چوڙ واري علائقي جي صورتحال ۾ اهڙو ٻڌايو ويو آهي جو سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ پٽالا جي اوڀر ۾ ويجهو ڪوبہ واريا سو علائقو موجود ڪونہ هو. پر ان جي بدران گهٽي فاصلي تہ ضرور آهي، جيڪو حقيقي صورتحال سان سهمت نہ آهي.

ائرين ٻي حقيقت ڏانهن بہ ڌيان ڇڪايو آهي جيڪا پيادل، مسلح ۽ نيم مسلح ۽ گهوڙي سوار فوج جي پيش قدمي سان واسطو رکي ٿي. سندس بيان آهي تہ مذڪوره، ”فوج پٽالا جي ٻيٽ تان پيش قدمي ڪري درياهہ جي ٻي ڪناري سان اڳتي وڌندڙ لشڪر سان وڃي ملي هئي.“ جيڪڏهن اسان فرض ڪريون تہ پٽالا اهو ئي ماڳ آهي، جيڪو ڊاڪٽر ونيسنٽ سمجهي ٿو هڪ سوال ذهن ۾ اڀري ٿو تہ نَون هزارن تي مشتمل اهو لشڪر ڪهڙي مقصد سان ٺٽي کان لاهري بندر پهتوءِ وچ وارو رستو، ڪيترين درياهي چاڙهن، ڍنڍن، ڍورن ۽ پاٽي جي وڏين ڇَرُن ڪري ڏاڍو ڏکيوبہ هو. ان کان علاوه اهو سمجهڻ بہ ڏکيو آهي تہ ٺٽي ۽ لاهري بندرجي وچ تہ آخر اهو ڪهڙو ايڏو وڏو اهم علائقو هو، جنهن ڪارڻ فوج کي ايڏا ڪشالا ڪڍنا پيا هئا. ان چوڙ واري علائقي، ٺٽي ۽ لاهري بندر جي نقشي جو حوالو ڏيندي ائرين جي مٿئين بيان ڪيل حوالي جي (جيڪڏهن مسٽر روڪ صحيح آهي) غلط معني ڪڍي وئي آهي.

منهنجو پهريون مکيہ اعتراض، ٻهمانا جي سمونڊ لان پري هجڻ واري فاصلي تي آهي جنهن کي مان پٽالا سمجهان ٿو. مان ڪنهن بہ پراڻي تاريخ ۾ اهو حوالو ڪونہ ڏٺو آهي جنهن ۾ ٻڌايل هجي تہ پٽالا سمونڊ کان ڪيترو پري هو. پر اسان کي ائرين جي مطالعي مان پتو پئجي سگهي ٿو تہ، سڪندر پٽالا مان سنڌو جي ساڄي پاسي واري ڦاٽ سان هاڪاريو هو. پر هن پنهنجي دوست ۽ فوجي مهندار ”هيفاسيشن کي پٽالا انهي مقصد سان موڪليو هو تہ جيئن هو اتي وڃي قلعو تعمير ڪرائي.“ هن مان انومان ڪري سگهجي ٿو تہ سڪندر پاڻ شهر ۾ موجود ڪونہ هو. پر اتان کان گهڻو پنڌ پري هوءِ پٽالا جي راجا جو پيڇو ڪري رهيو هو. امڪان آهي تہ اهو راجا پنهنجي لشڪر سميت سنڌو جي ساڄي اوڀارين چاڙهہ ڏئي گهڻو پنڌ اڳتي نڪري ويو هو. هن

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سنڌيڪا :سنڌ جي علمي ۽ شعوري ترقيءَ ۾ ڀاڱي ڀائيوار

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

درياهہ جي ناتي سان مون هڪ نقشو (51) ڏنو آهي، جنهن ۾ سندس قديم وهڪري کي اجاگر ڪرڻ جا جتن ڪيا اٿم. ان نقشي ۾ اوهان کي هي ڳالهہ ضرور نظر ايندي تہ ٻهمانا کان سنڌو جي الهندي چاڙهہ وسيلي سمنڊ تائين فاصلو، ٺٽي کان لاهري بندر وٽ درياهي چوڙ تائين پنڌ کان گهڻو قديم ڪونہ آهي. حالتن مان معلوم ائين ٿي رهيو آهي تہ موجوده دور جي چوڙ وارو سارو علائقو سمونڊ هيٺ هوءِ ڪنهن پوئين زماني ۾ سمنڊ اتان ڇڏي ويو آهي. اهڙو ذڪر ڪيترن مورخن پنهنجن ڪتابن ۾ ڪيو آهي. ان علائقي جي ڌرتي جو مٿاڇرو بہ اهڙي ثابتي ڏئي ٿو. ماڻهن جي يادگيرين ۾ بہ اهڙيون ڳالهيون محفوظ آهن. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ سمنڊ اڃا بہ هٽندو پوئتي وڃي رهيو آهي.

ٿالمي، سنڌو جي الهندي چاڙهہ جو نالو ساڳاپا ٻڌائي ٿو. سندس چوڻ آهي مذڪوره درياهہ جي قديم اپرندي چاڙهہ جو نالو لوڻي ٻاري هو. (52) هو سنڌو جي وهڪري جي جاگرافي ٻڌائيندي چوي ٿو تہ هي درياهہ ٺٽي کان مٿي بہ درياهي جي صورت ۾ ورهائجي ويندو هوءِ ستن چوڙن وسيلي وڃي سمونڊ ۾ پوندو هو. پر انهن چوڙهن کي درياهہ جون چاڙهون چئي ڪونہ ٿو سگهجي. هن درياهہ جي وهڪري جي اصول بابت منهنجا پنهنجا ويچار الڳ آهن جيڪي مان ڪنهن قديم جاگرافيدان کي مطالعي ڪرڻ کان سواءِ پاڻ ٺاهيا آهن. مون سنڌو جي وهڪري بابت جيڪو نقشو تيار ڪيو آهي، سو پلي ٿالمي جي تيار ڪيل نقشي سان پيٽائي ڏسو تہ منجهن گهٽي قدر هڪجهڙائي ڏسڻ ۾ ايندي. ٻن پرسان وهندڙ درياهي چاڙهن جا نالا بہ هڪ جهڙا آهن. مان جنهن چاڙهہ جو نالو ساڱرو يا ساگر ڪري لکيو آهي تنهن جو نالو ٿالمي ساگاپا ڪري ڏنو آهي. سنڌو جي صفا الهندي چاڙهہ جو نالو اهو هوندو هو. قديم دور ۾ جنهن وهڪري کي لوڻي ٻاري سڏيو ويندو هو، تنهن کي لکپت درياهہ بہ سڏيو ويندو هو. (54) ان جو هاڻي نالو لوڻي آهي. هاڻي مان موٽي پنهنجي اصلي موضوع تي اچان ٿو. منهنجي گذارش آهي تہ مون کي هڪ اهڙي علائقي جي نالي جي موڪل ڏني وڃي جنهن جي خبر شايد ماڻهن کي گهٽ هجي.

ڪڇ جي ساموندي ڪاري ڪڇ ملڪ ۽ گجرات جي اپٻيٽ کي جدا ڪندي آهي. جتي هي ساموندي ڪاري ختم ٿئي ٿي، اتان کان ڌرتي جو هڪ غير آباد پٽو جنهن کي پاڻي ۽ رڻ سڏيو وڃي سو اتر ڪڇ کان ڦري لکپت بندر جي اوله ۾ اچي پورو ٿئ ٿو. جولاءِ کان وٺي آڪٽوبر مهيني تائين، ڌرتي جو هي پٽو پاڻي هيٺ هوندو آهي ۽ ڪڇ جو ملڪ جڻ هڪ ٻيٽ ڏسبو آهي. اهو پاڻي

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

(55) لڪي جي جابلو علائقي جي نئين وسيلي اچي ڪڇ ۾ رسندو آهي.

لڪي جو هي علائقو ڪڇ جي وچ مان اوڀر کان اوله ويندو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سندس اتر پاسي وارين نئين جو پاڻي ڪڇ جي چوڌاري ڦري ايندو آهي، جنهن جو مٿي بيان اچي ويو آهي. پر ڏاکڻئين پاسي وارين نئين ۾ پلر جي پالوٺ جي رت کان سواءِ سڪل هونديون آهن يا منجهن ڍُبا تلاءِ بيٺل هوندا آهن. منن نئين کان علاوه ٻيون بہ ڪي نئيون هيون جيڪي اتر پار کان اچي رڻ مان ڏوڪي ڏرتي جي هن پٽي ۾ چوڙ ڪنديون هيون. منجهانئن هاگرا Haggra(56) (هاڪرو) ۽ نارگلي Nargali هيون. اهي نئيون هيون جيڪي ٿورو اتر پار کان پراڻ ۾ وهنديون هيون. ٻنهي نئين جا وهڪرا هڪ ٻئي کان ڌار هئا. نارگلي نئن امر ڪوٽ کان سٺن ميلن جي فاصلي تي، ڪيٽي Khettiکان اوپر پار اچي ڀاني Bhanni ۾ چوڙ ڪندي هئي.

مان اڳي بہ چئي آيو آهيان تہ پراڻ جو وهڪرو هن هيٺاهين جوءِ ۾ پهچندو هو تہ جاڏي ڪاڏي پکڙجي ويندو هو. پر سندس آر اوپر ڏس تي ڪجه مڙوئي سرس هوندو هو. چاڙه جي رت ۾ خاص ڪري هتي پاڻي جي وڏي چڙ ٿي ويندي هئي. ان موسم جي ڪنهن خاصي حصي ۾ ان پاڻي جو وڏو ڀاڱو مٺي پاڻي تي مشتمل هوندو هو. جيڪڏهن پاڻي ۾ اچا بہ وڌيڪ چاڙه اچي ويندو هو تہ ڏوڪي وچي ڪڇ جي ڪار ۾ پوندو هو. ڏکڻ اوله جي چوماسي جي وڏن وسڪارن ۾ بہ اچ سوڏو رڻ جي اوله واري آريسر نالي حصي مان ڪافي پاڻي ڏوڪي اچي هن ڪاري ۾ پوي ٿو. جڏهن پراڻ جي چاڙه سمونڊ جي پاڻي کي روڪي ڪانہ سگهي. جيڪو ڏکڻ اوله جي چوماسي دوران ڪاهي اچي ڪڇ جي پٽن تي پوندو هو ۽ جيڪي بيٺل فصل هوندا هئا سي تہ ناس ٿي ويندا هئا، پر زمين جي ذرخيزي کي بہ تباه ڪري ڇڏيندو هو. (57) آخرڪار اها زمين بہ ڪڇ جي رڻ جيان غير آباد ٿي وئي. فرق رڳو ايترو آهي جو رڻ پٽ وارو علائقو پٽن سان ڀريل آهي ۽ هن جوءِ جي زمين ڪجه سزت ۽ سنوت واري آهي. اڳئين علائقي کي ڪڇ جو رڻ سڏيو ويندو آهي. هندي ٻولي ۾ هن کي ارن (آرڻ) Erun (58) چئجي ٿو. منهنجي خيال ۾ هن لفظ جي معني ”رڻ پٽ“ ٿيندي جيڪو پار ڪرڻ ۾ ڏکيو ۽ اڻاٺو هجي. هن کان سواءِ هن لفظ جي معني جنگ جو ميدان بہ نڪري ٿي يا هو علائقو جتي جن ۽ ديو رهن.

نارائڻ سر ۽ ڪوٽي سر (59) هندن جا مشهور تيرٿ آهن. اهڙو ذڪر مٿي ڪاٿي بہ ڪيو ويو آهي. هي ٻئي شهي سنڌو جي لڪپت ڏانهن ويندڙ چاڙه

جي اوڀارئين ڪنار سان آباد آهن، جيڪي چوڙ واري ٿاڪ کان ٻارنهن يا پندرهن ميل مٿي آهن. چيو ويندو آهي تہ هي شهر هندن جي ٻين قديم تيرٿ گاهن جيترا پراڻا آهن. اهو بہ چيو ويندو آهي تہ هي اهي مهان ماڳ آهن، جتي ڪنهن سمي ديوتائون اچي ڪنا ٿيا هئا. هندن جي ڌرمي ڪتابن مطابق هي ٻئي شهر هندو ڌرم جون حدون آهن. واقعاتي شاهدي منهنجي راءِ جي پٺڀرائي ڪري ٿي تہ وهڪري جي جنهن چاڙه تي اهي مشهور شهر آباد هئا، سا ڪنهن دور ۾ چاڙه نہ پر سنڌو جو مکيہ وهڪرو هئو.

سنڌو جي ساڄي پار واري چاڙه جنهن جو ائرين بہ ذڪر ڪيو آهي، سا پنهنجي جاگرافيائي صورتحال جي نقطئہ نظر کان ساڱرو چاڙه معلوم ٿئي ٿي. اها چاڙه چوڙ بہ اوله پاسي ڏانهن ڪري. نيئرڪس جيڪو ساموندي ڪناري جو ذڪر ڪيو سو بہ ڪراچي جي اوسي واري راس مونزي Cape Monze”ڪراڪري“ واري اپسمنڊ ۽ جابلو ايراضي سان سهمت آهي. چاڪاڻ تہ سندس درياهي فج جا ٻيڙا سنڌو مان نڪري اچي ڪراچي واري اپسمنڊ ۾ داخل ٿيا هئا. ان کان سواءِ اراس Iras وارو جبل سندن ساڄي پاسي ۽ سنڌو جي چوڙ واري ٿاڪ وٽ هڪ ٽڪري بہ موجود هئي. ڏيان ڏيڻ جوڳي ڳاله اها آهي تہ لکپت کان وٺي ويندي لاهري بندر تائين سنڌو جي چوڙن جي ڪنهن بہ ٿاڪ وٽ اڄ ڪا بہ ٽڪري ڏسڻ ۾ ڪانہ ايندي، پر ڪنارن ۽ چوڙن وٽ واري ضرور موجود ملندي. ڪراڪري وٽ ڪجه تبديلي ضرور ڏسڻ ۾ ايندي. اوسي پاسي ٽڪريون پيون ڏسبيون. ساموندي ڪناري سان واري بدران بہ ٽڪريون نظر ايندين، جن سان سمنڊ جن ويرون ٽڪرائجي مٿي هوا ۾ پيون اڏامنديون آهي. ڪراڪري ڪاري جي منهن ۾ اڪيلي ٽڪري آهي جيڪا سمنڊ ۾ بيٺل پئي ڏسبي آهي. مذڪوره ٽڪري ۾ آرپار ڪاڏل آهي. سوراخ ايترو وڏو اٿس جو ننڍي ٻيڙي منجهائس لنگهي سگهي ٿي. جڏهن ساموندي لهريون هن مار تکيون گذرنديون آهن تہ ڏڄ جهڙا آواز ٿيندا آهن. جيڪڏهن نيئرڪس جا ٻيڙا ڪجه اوپر طرفان لاڙي بندر کان سمونڊ ۾ داخل ٿين ها تہ سمونڊ ۾ گهڙڻ سان هڪدم ٿي ڪيس ساڄي پاسي جبل نظر ڪونہ اچي ها ۽ ڪراڪي تائين ٽيه چاليه ميل سڄي ساموندي ڪناري سان واري جون ڍڀون ڏسڻ ۾ اچن ها. پر ان جي بدران ڪاٻي پاسي ڪيس هڪ واريا سو ٻيٽ ڏسڻ ۾ آيو هو ۽ ساموندي ڪنارو وارياسي هجڻ بجاءِ ٽڪرائتو هو. (60) جيڪو سندس ساڄي پاسي هو. مان سمجهان ٿو هو ان وقت ساموندي ڪناري ويجهو سفر ڪري رهيو هو.

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

منهنجو انومان آهي تہ ان واريا سي ٻيٽ ڪري لنگهہ ڏاڍو سوڙهو ٿي پيو هوندو. چوڌواري علائقي جي هن هيئنين پاڻي ۾ اڄ ان ٻيٽ ۾ قديم نشانن کي پراڻين تاريخن جي حوالن سان پيٽي ۾ ڳولي لهڻ ناڪامي ۽ مايوسي کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ڪونہ آهي. چاڪاڻ تہ اهڙي قسم جا نشان هر سال پيا بدلبا ۽ نوان جڙندا آهن. چاڙُهہ جي رُت ۾ اهڙا ٻيٽ پاڻي هيٺيان اچي ويندا آهن ۽ جڏهن پاڻي هيٺ لهندو آهي تہ ٻيا ٻيٽ ٺهجي ويندا آهن. جن جي جاءِ وقوع ۽ ويڪرائي مختلف ٿي ويندي آهي. هتي صورتحال ڪجهہ اهڙي غير يقيني هوندي آهي جو لاهري بندر جي اوسي پاسي وارو علائقو جيئن بہ سال اڳ هو تيئن اڄ نہ رهيو آهي.

اهڙي قسم جون نيون ڳالهيون ۽ نوان اصول آهن جيڪي سنڌو جي وهڪري بابت مون معلوم ڪري ورتا آهن. اڳين صفحن تي جيڪي مون پنهنجا ويچار پيش ڪيا آهن يا اندازا لڳايا آهن سي اڻ پورا ۽ منجهيل آهن، جنهن کان پوري ريت باخبر آهيان. تنهن ڪري مان اهو ڪونہ ٿو چاهيان تہ هڪ سجاڻ عالم ۽ سچيت ڏاهي ماڻهو جي خيالن هي پيٽ ۾ منهنجي پيش ڪيل راءِ کي اهميت ڏني وڃي. مان سمجهان ٿو تہ جن ماڻهن ۾ تحقيق ڪرڻ جو ڏانءُ ۽ ڏات آهي، تن کي همٿائڻ واسطي گهڻو مواد ڏنو ويو آهي. ڪي دوست هن درياهہ جي ڦٽايل پراڻن علائقن کان واقف ڪونہ آهن، سي ڪنهن حد تائين ڪتابن جي پنن اٿلائڻ کان آجا ٿي ويا، جو مختلف نظرين کي نوان لاڙا ڏنا ويا آهن. هن موضوع تي وڌيڪ کوجنا ڪرڻ جي ضرورت آهي. درياهہ جي هن وهڪري لاءِ آزاد خيال رکڻو آهي ۽ پرجهي پروڙي ۽ پرکي ڏسڻو آهي.

هتي اسان کي اها حقيقت بہ معلوم ٿيندي تہ سومرا ان علائقي ۾ رهندا هئا. جتان ڪڏهن پراڻ وارو وهڪرو وهندو هو. وري اهو دور بہ آيو جو اهو وهڪرو پراڻ کي ڇڏي ويو. ان ڪري پراڻ صفا سڪي ڪونہ ويو. هڪ ٻيو ڦاٽ بہ هو جنهن وسيلي پاڻي جو وڏو مقدار پراڻ ۾ ايندو هو. ڏسڻ ۾ اهو بہ اچي ٿو تہ هن دور ۾ پراڻ وارو وهڪرو دائمي ڪونہ رهيو هو. پر چاڙهہ جي رت ۾ جڏهن پاڻي اٿل ڪندو هو تہ پران بہ وهي هلندو هو. اٽڪ Attock (61) وٽان بہ هن کي ٿورو پاڻي ملندو هو. هن پاڻي کان سواءِ لوهاڻي درياهہ وسيلي بہ ڪيس ساليانو پاڻي ملندو رهندو هو. پر اهو پاڻي اڳئين کان بلڪل مخالف طرف کان ايندو هو. ڪنهن حد تائين اهو پاڻي ۽ ڪجهہ پاڻي ڦٽي درياهہ Phita Deria وسيلي، اچي هن ۾ پوندو هو.

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سنڌيڪا :سنڌ جي علمي ۽ شعوري ترقي ۾ ڀاڱي ڀائيوار

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

ڦٽو درياهہ (وويل درياهہ) موجوده سنڌو مان ان جاءِ وٽان نڪرندو هو جتي لوهاڻو درياهہ اچي هن سان ملندو هو. ڪجهہ فاصلو اوپر پار هلي، ڏکڻ تي موڙو کائيندو هو ۽ ٿليلي ڦاٽ جو پيٽ ڪپي ڏکڻ اوله جو رخ اختيار ڪندو هو. هتي هن وڪري جو نالو گاجيا Gajia يا گارا درياهہ هوندو هو ۽ نتي ڏانهن سنڌس رخ هو ۽ نالو بہ ساڳيو هوندو هو. اتان کان پوءِ ڪنهن ٻئي نالي سان لاهري بندر وٽان سمونڊ ۾ چوڙڪندو هو. هن درياهي چاڙهہ جي ٿهيل ٽڪنڊي، ڦٽي درياهہ ۽ حيدرآباد وارين چاڙهن جي وچ تي ڪنهن زماني ۾ نصرپور يا منصوره جو هڪ نهايت سر سبز ۽ آباد علائقو هوندو هو. هن موضوع تي مٿي گهڻو ڪجهہ لکيو ويو آهي ۽ درياهہ جي رخ جي ناتي سان نصرپور جي جاءِ وقوع تي بہ چند چاڻ ڪئي وئي آهي. هتي اها ڳالهہ ضرور ڏسڻ ۾ ايندي تہ نوبيا Nubian (62) جي جاگرافي دان جي حوالي جي آثار تي ايم ڊي آن ول منصوره کي هن جاءِ تي سمجهندي ڪيڏو صحيح لڳي ٿو. اهو پڪ سان تہ نٿو چئي سگهجي تہ ڦٽي درياهہ ڪهڙي دور ۾ وهڻ شروع ڪيو هو. پر ايترو چئي سگهجي ٿو اهو وهڪرو نهايت قديم آهي. شايد ساڳري سان گڏ هڪ دور ۾ وهندو هجي. نصرپور ترخان دور ۾ وڏي اوج تي هئي. ڦٽي درياهہ جي سڪي وڃڻ سان نصرپور جون رونقون ۽ رنگينيون ختم ٿي ويون. مون کي معلوم ائين ٿئي ٿو تہ اڪبر جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ هيءُ وهڪرو سڪي نصرپور کي پيننگ ڪري ويو.

سنڌو ۾ دو آبي پرڳڻي ۾ پهچڻ کان پوءِ ڪيترين تبديليون آيون ٿيون ڏسجن. هتي سنڌس انيڪ وهڪرا ڏسڻ ۾ ايندا. ان ڪري هنن وهڪرن جون حدون مقرر ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ٿيندو، چاڪاڻ جو صدين کان وٺي هر سال هن وهڪرن ۾ ڪانہ ڪا تبديلي ضرور آئي آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ اڳئين دور کان هنن نو سئو سالن ۾ گهٽيون تبديليون آيون آهن. انومان اهو آهي تہ جنهن هيناهين علائقي مان هاڻي سنڌو جا ڦاٽ وهندا آهن، تنهن تان هزار سالن کن ٿيندو جو سمنڊ ڇڏي ويو آهي. اهڙين حقيقتن جو بيان مان مٿي بہ ڪري آيو آهيان.

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

حاشيا

مسٽر پاٽنجر لاڙڪاڻي جي نالي جي اصليت بيان ڪندي چوي ٿو تہ : هيءُ لفظ لار (معني ڪا وهندڙ شئي) تان ورتل آهي، جيڪڏهن هي معني صحيح آهي تہ مذڪوره لفظ سنڌ جي چوڙ واري علائقي ڪان وڏيڪ گپ ۽ گيچڙ هتي هوندي.

(ٻ) هينري پاٽنجر سنڌي ٻولي ڪان اقف نہ هجڻ ڪري لاڙ ۽ لاڙڪاڻي جي لفظ ڪي منجهائي ڇڏيو آهي. هن ڪتاب جي ص 11 تي انهن رومي جاگرافي دانن جو حوالو ڏنو ويو آهي. جن سنڌ جي هيٺئين علائقي ڪي لاڙ ڪري سڏيو آهي ۽ ان دور ۾ لاڙڪاڻي جو ڪو وجود ئي ڪونہ هو. (مترجم)

2_ ڊاڪٽر ونيسنٽ ج بيان آهي تہ لاڙي بندر سنڌو جي اوپر ڪناري ۽ لاڙي بندر سندس اوله پاسي هو. مان لاڙي بندر جو ڦتل ماڳ ڪٿي ڪونہ ڏنو نہ وري هتان جا ماڻهو هن نالي ڪان واقف آهن. ٿي سگهي ٿو تہ ساموندي ڪناري پرسان هن بندر ڪي لاڙي بندر ڪوٺيو ويندو هجي.

(ٻ) ديبل جي ڦٽي وڃڻ ڪان پوءِ سنڌ جو ٻيو مشهور بندر لاهري تعمير ڪيو ويو. ابن بطوط جڏهن سنڌ ۾ آيو تہ ديبل جي اوسي پاسي لاهري بندر جڙي چڪو هو (سفرنامہ ابن بطوط_ رئين احمد جعفري ص 23) ڪننگهام بہ هن مشهور بندر جو ذڪر ڪي آهي (ڏسو ص 250_251 مترجم)

3_ شادبندار جو خرار سورت جي ڏيڍ ڪئنڊي جي برابر آهي. ڪئنڊي جي تور مختلف علائقن ۾ ڌار ڌار آهي ۽ بمبئي ڪئنڊي جي تور پنج سو سٺ پائونڊ آهي.

4_ هي پرڳڻي چاچڪن جي ذات پٺيان سڏيو وڃي ٿو.

5_ ٽئميرس انڊيڪا_وائيلڊ_ Wild_Tamarik Indcia

6_ هي ٻوٽو اٺ کائيندو آهي. اوڳارڻ ويل وات مان گندي هواڙ نڪرندي اٿس.

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

7_ ايلفن اسٽون جي نقشي ۾ هن کي ڪيلائل لکيو ويو آهي.
8_ مان هتي ڪنهن قديم شهر جو ذڪر ڪونه ڪيو آهي. هن آڳاٽن شهرن جا نالا ڪنهن مناسب جڳهه تي ڏنا ويندا.
9_ يومن Yuman لاءِ چيو ويندو آهي تہ يوناني هو. ڊاڪٽر رابرٽ سن Robert son جو بيان آهي تہ سڪندر اعظم جي فتح ڪيل ملڪن جي ورهاست ڪان پوءِ هي علائقو باختري يونانين جي حصي ۾ آيو.
10_ جڏهن قلعي جي ڪوٽ واسطي پيڙهيون کوٽيون ويون تہ اتان ماڻهن ها هڏا ۽ انساني لاشن جا سالم پڃرا هٿ لڳا.
11_ هي لوهري يا روهڙي جو ماڳ آهي. ڪڏهن ڏهن هن شهر جي نالي کي غلط بہ اچاريو ويندو آهي. نهايت قديم شهر آهي. چيو ويندو آهي تہ بکر ۽ هن شهر جي تعمير ٿيڻ جو دور ساڳيو آهي.
12_ نهايت ڏک جي ڳالهہ آهي جنهن نقشي جو ڪئپٽن مڪمرڊو ذڪر ڪيو آهي سو سوسائٽي کي اڃا تائين ڪونہ پهتو آهي.
13_ هي ضميمو غلطي وچان ڏنوئي ڪونہ ويو آهي.
14_ فقط ٽر واري دنگ سان رهندا هئا.
15_ مان انهن لوهاڻن کي چڱي ريت سڃاڻيندو آهيان. اهي ڪيترن علائقن تي ڍل ڀڏندا ۽ وصول ڪندا آهن. سنڌ جا امير مٿن ڏنڊ رکي ڦري تباهہ ڪري ڇڏيندا آهن ۽ ڪين مسلمان ٿيڻ لاءِ مجبور ڪيو ويندو آهي.
16_ هن ٺاڪ کي رني Ranni جي نالي سان سڏيو ويندو آهي.
17_ مير معصوم بکري
18_ تحفہ الڪرام— تاريخ طاهري
19_ هي نريانا نالي هڪ ڍنڍ آهي
20_ نرياني سيرووار Naryane Sirowar (نارائڻ سر) ڍنڍ ۾ اڃا بہ ڪجهہ پاڻي موجود آهي. هندن لاءِ هڪ تفريح گاهہ آهي ۽ منجهس سنان ڪري پاڻ کي پاپن کان آجو سمجهندا آهن. ڪنهن زماني ۾ پرسان ئي قلعي بند شهر هو جنهن تي ڪڇ جي راجائن جي حڪمراني هئي. نريانا سيرووار پرسان ڪوٽسوارا Koteswara (ڪوٽيسر) نالي هڪ ننڍو ڳوٺ آهي. هتي ٻڌ ڌرم جي پگودا يا هندن جا ڪي مندر نظر ايندا. هن ڍنڍ جو کارو پاڻي آهي.
21_ اگهم ڪوٽ يا اگهم لوهاڻي نالي هڪ شهر هو جيڪو درياهہ جي ڪنار

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

سان آباد هو. اتان لڳهنڊڙ وهڪري کي هن شهر جي نالي پنيان سڏيو ويندو هو. ڪي ماڻهو مذڪوره شهر کي آبپور Abpur به سڏيندا آهن. پر معلوم ٿئي ٿو ته هي پوئين جو نالو آهي.

22_ پنيور_ امڪان آهي ته هي شهر ديبل بندر جي ڦٽي وڃڻ کان پوءِ آباد ٿيو هجي.

23_ ڏسو مسٽر مئڪس فيلڊ Mr. Maxfield جو جرنل

24_ تحفه الڪرام

25_ مير طاهر

26_ هي آريءَ نالي مسلمان قبيلي سان تعلق رکندڙ هو. هن قبيلي سان تعلق رکندڙ ماڻهو سنڌ ۾ جام آهن.

27_ پنيور جو شهر هاڻي سمنڊ کان چاليهه ميل پري آهي.

28_ تحفه الڪرام ۽ تاريخ طاهري

29_ مير معصوم

30_ منهنجي پڇڻ تي نٽي جي ماڻهن ٻڌايو اهو نٽي شهر جي اوله پاسي ويجهو هوندو. مون کي پڪ آهي ته هو غلط ٻڌائي رهيا آهن. مذڪوره شهر عربن کان پوءِ آباد ڪيو ويو هو.

31_ تحفه الڪرام

32_ تحفه الڪرام

33_ مير طاهر

34_ هن مامري ۾ مون کي پوري پڪ ڪانه آهي. منهنجو دلوراءِ واري ڏند ڪٿا کان وڌيڪ ڪنهن ٻي حقيقت ۾ ويساهه آهي.

35_ ڏسو نيرڪوس بابت ونيسنٽ جو ڏنل احوال.

36_ مسلمان هن کي ديبل يا ديول چوندا آهن. هندي ۾ ب ۽ و پان ۾ مٽ سٽ ٿي سگهن ٿا.

37_ وڌيڪ لاءِ ڏسو تاريخ

38_ عجائب المخلوقات

39_ قديم دور ۾ هن کي لاڙيا Lariya چوندا هئا.

40_ عجائب المخلوقات هڪ ويساهه جوڳي تاريخ آهي. جنهن جو بيان آهي ته نصرپور جو شهر المنصوره جي پراڻن ماڳن تي اڏيو ويو آهي. اهو تاڪ برهمڻ جي ويجهو اڇي ٿو. ڊي آن ول D' Anville جو بيان آهي ته نصرپور

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

فيروزشاهه (1339ع) جي راڄڌاني هو. بڪر، لاکر Lakhar ۽ نصرپور سنڌس حڪمراني هيٺ هئا.

41_ منهنجي خيال ۾ ڊاڪٽر ونيسنٽ سوي ۽ سيوهڻ کي شايد هڪ شهر سمجهيو آهي ۽ هن موضوع تي غلطيون ڪارڻ ٿيون آهن. سوي جو شهر ۽ علائقو بکر کان اتر اوله پاسي آهي. سيوهڻ کي ڪڏهن به سوي نالي ڪونه سڏيو ويو آهي.

42_ پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته هي اهو ماڳ آهي جنهن کي تالمي بينگر Binagar يا اڳڙي نگر ڪري لکيو آهي. پر جاگرافيدنن هن شهر جو بيان اهڙي ريت بيان ڪيو آهي جو ڊاڪٽر ونيسنٽ هن کي بکر سمجهيو آهي.

43_ تحفه الڪرام

44_ ائرين مان معلوم ٿئي ٿو ته سڪندر پنهنجي فوج مان اگريان Agrian کي پٽالا ۾ ڇڏي ويو هو. اهو امڪان تي ڪونه ٿو سگهي ته هتان وارا اڳڙي انهن جو اولاد ته ڪونه آهن.

45_ مير معصوم جو بيان آهي محمد بن قاسم نٽي وٽان درياهه اڪريو هو. هن مورخ قديم نالن بدران ماڳن جي پوئين دور جي نالن سان ذڪر ڪيو آهي. مثال طور سنڌس بيان آهي ته محمد بن قاسم نٽو فتح ڪيو هو. وري بيان ڪري ٿو ته نٽو سمن سلطانن آباد ڪيو. جيڪي عربن کان ڪيترين صديون پوءِ هتان جا حڪمران ٿيا هئا.

46_ تحفه الڪرام

47_ ڏسو ڊاڪٽر ونيسنٽ ص 116_ نيوب Nub جاگرافي جو حاشيه ص 57

48_ سيسم Sisam ، ڀهلٽو Bhelto، سالور Salor ، قنڌائيل (جنهن لاروڪيتي قنڌابل لکيو آهي) جو مسلمان مورخن ذڪر ڪيو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته اهي عربن اچڻ کان اڳ آباد هئا. باقي هن ماڳ بابت معلومات ملي ڪانه سگهي آهي.

49_ ڏنڀ جي هن نشان مان پتو پوندو هو ته جانور سج ديوتا تي ٻل چاڙهڻ لاءِ ڀاسيو ويو آهي.

50_ هن جي تور چوويهن پائڻ جي برابر هوندي هئي.

51_ ڏسو اڪبر جي دور واري سنڌ

52_ افسوس جي ڳاله اها آهي ته ڪئپٽن مڪمرڊو جيڪي نقشا وغيره ڏنا

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

هئا سي هتي موجود نظر ڪونہ ٿا اچن.

53_ مون کي اها خبر ڪانہ ٿي پوي تہ پاڙي جي اوپارئين وهڪري کي اهو ڪنهن نالو ڏنو آهي. پر اهو ساڳيو وهڪرو نيورم برگ جي ڪرسٽاف ويجل Chirstop Weigle جي ٺاهيل دنيا جي قديم نقشي تي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هن ٺي نقشي ۾ وهڪري جي اولاهين شاخ جو نالو ساڳاپا Sagapa ڏيکاريو ويو آهي.

54_ اهو بہ يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ پراڻ وهڪري جي سڪي وڃڻ کان پوءِ ساڳري وارو وهڪرو وهندو رهيو آهي.

55_ جهازن جي بندرگاهہ ڏانهن ويندڙ رڌتي کي هندستان ۾ "ٻاري" سڏيو ويندو آهي ۽ ٻاري جي معني آهي سمنڊ ڏانهن ويندڙ رستو.

56_ ٽڪرين جي هن سلسلي کي نيگاتور Neigator سڏيو ويندو آهي. رينل Rennell وري ان کي چگو Chigo سلسو ڪوٺيو آهي. پٽ ڪڇ ۾ چگو Chigu نالي هڪ واريا سو رڻ پٽ آهي. جيڪو هن سامونڊي ڪناري سان گڏ هلندو نظر ايندو آهي. ڪڇي ٻولي ۾ هن لفظ جي معني آهر ڏيک. هتي مانو Manow نالي هڪ مشهور ٽڪري ڏسبي جيڪا گهڻو اڳتي سمنڊ ڏانهن ويندي نظر ايندي. هي ٽڪري لڪي وارو ٽاڪرو سلسي جو هڪ ڀاڱو آهي. هن بابت ڊاڪٽر ونيسنٽ جو خيال آهي تہ چگوس Chigos نالي جابلو سلسلي ۽ سمونڊ جي وچ تي ڌرتي جو هڪ پٽو آهي، جنهن ۾ لنگاڻيا Langanria ڪلَ جا ماڻهو رهندا آهن. اهي سامونڊي ڏاڙيل آهن ۽ هن ڪُڌي ڪرت ڪري گهڻو بدنام آهن. پر مان اڳي ڪاٿي هن حقيقت جو ذڪر ڪري آيو آهيان تہ چگو Chigo واري جابلو سلسلي ۽ سمونڊ جي وچ تي ڌرتي جي ڪا بہ پٽي موجود نہ آهي. باقي سامونڊي ڪناري سان لانڊڻ Landan نالي هڪ شهر آهي، جيڪو سامونڊي ڏاڙيلن جي وستي تور گهڻو بدنام آهي ۽ قديم زماني ۾ بہ هتان جا ماڻهو سامونڊي قزاقي ڪندا هئا. ڪنهن زماني ۾ ٻيٽ دوارڪا جا رهواسي بہ سامونڊي ڏاڙيل هوندا هئا ۽ ڏاڙيلن جي مشهور پاٽاريدار "سنگهڻ" Sanghan جي ٽولي ۾ رهي پنهنجيون ڪڌيون ڪاروايون جاري رکيو ايندا هئا.

57_ ٿي سگهي ٿو تہ هي پاڙي جي اها نئن هجي جنهن کي ميجورينل ڪگر Kaggar ڪري رکيو آهي. پدر Paddar نالي هڪ نئن کي هن ڪڇ

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

جي ڪاري جي منهن وٽ ڏيکاريو آهي. صورتحال مان پاڙي جي هي موسمي وهڪرو بناس Bannas نئن سان ساڳيائپ رکي ٿو. هي نئن مارواڙ جي دنگ سان موجود ٽاڪرو علائقي مان وهي جهنگلن ۽ ٽڪرين مان ور وڪڙ ڪندي گهٽين چاڙهن ۾ ورهائجي اڇي ڪڇ جي رڻ ۾ چوڙ ڪندي آهي. ان جو سارو پاڙي مذڪوره واريا سي علائقي ۾ سڪي ڪپي ويندو آهي. ڪڏهن وري اهو چيو ويندو آهي تہ هاگرا Haggra ۽ نارگلي Nargali سنڌو ۽ پراڻ جا ڌار نالا نالا آهن. منهنجي خيال ۾ اهي ٻئي نالا پاڙي جي ان وهڪري جي صورت ۾ سمنڊ ۾ وڃي چوڙ ڪندو هو.

58_ روايتن مطابق پاڻي Bhanni واري علائقي ۾ ساريون ٿينديون هيون.

59_ هي ساڳيو علائقو گهٽ وڌ ساڳئي نالي سان ڪڇ جي ڪاڙي ۽ ڪنيات جي نار کي پاڻ ۾ ڳنڍي ٿو. سال جا ڇه مهينا گجرات جو اپيٽ هڪ ٻيٽ واري صورت اختيار ڪري ونندو آهي.

60_ ڪوٽيس واري لفظ جي معني آهي "ڪروڙ ديوتائون". هتي خاص قسم جو ۽ شلنگ جي ماپ جيترو هڪ پٿر نظر ايندو جيڪو گسي ڪا چي لنگ جهڙو ٿي ويو آهي ۽ اهڙي ورن جي پٿرن جپ هتي جججهو انگ نظر ايندو. ناريانا سيرو وار (نارائڻ سر) وٽ ياتري هڪ مهر باهہ ۾ تپائي پاڻ تي هٽائيندا آهن جيڪا دوارڪا جي مهر کان مختلف آهي.

61_ چلني Chilney ٻيٽ صحيح نالو مهاڙي Mohari آهي. چلني، الينا Eilina ديوي جي نالي جو بگڙيل اچار آهي. هن ٻيٽ جا رهواسي ٻيڙائت هن ديوي جي پوجا ڪندا آهن. هتان لنگهندي کي ٻيڙائت ڪپڙا ۽ گلن جا هار پيٽا طور ڏيندا آهن.

62_ اڳئين زماني ۾ الور کان لوهري يا لوهر ڪوٽ تائين پاڙي جو هڪ ننڍو وهڪرو هوندو هو. اها ڳاله اسان کي هن ايراضي جي صورتحال مان معلوم ٿئي ٿو. ٿي سگهي ٿو تہ اهو ڪوٽيل ڪو گهاڙ واهہ هجي ۽ پراڻ درياهہ جي سڪي وڃڻ کان پوءِ مذڪوره واهہ ڪوٽي پراڻ کي پاڙي ڏنو ويو هجي. پر هن بابت منهنجو خيال آهي تہ پران درياهہ مان واهہ ڪوٽي لوهري کي پاڙي پهچايو ويو ٿو پائنجي جيڪو هن جوءِ جو تمام پراڻو شهر آهي. چاڪاڻ تہ جڏهن الور جي ماڻهن دلوراءِ کي درياهہ جي رخ مٽائڻ جي ڳالهہ ٻڌائي هوندي تہ چيو هوندائين تہ اتان ڪوٽيل واهہ ۾ ڏنو وڃي تہ ان ۾ پاڙي آهي يا نہ. تہ ماڻهن ڪيس ٻڌايو هوندو تہ جڏهن درياهہ پاڻ ٺي سڪي ويو

سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو

آهي تہ پاڻي لاءِ ان مان ڪوٽيل واهلي ڏسڻ اجايو آهي.

63۔ هي ص 57 تي لکي ٿو تہ. ”منصوره شهر جي چوڌاري مهراڻ (سنڌو درياهه جو پاڻي چوڌاري ڦري اچي ٿو. شهر مڪيہ وهڪري جي الهندي پاسي آهي. ڇاڪاڻ تہ مهراڻ ملري جي ماڳ کان هيٺئين پاسي ٻن ڇاڙهن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. جيڪو منصوره کان هڪ منزل پنڌ تي آهي. انهن مان مڪيہ ڇاڙهه منصوره جو رخ ڪري ٿي ۽ ننڍي ڇاڙهه اتر طرف سارا سان Sara San(سيوهڻ) ڏانهن رخ ڪري ٿي. ٿورو فاصلو اڳتي وڃي گهنڊي هٽي اولہ طرف وڃي ٿي ۽ نيٺ اچي مڪيہ وهڪري سان گڏجي ٿي.“

Free Download Books @ www.sindhica.org or
Email: sindhica_academy@yahoo.com